

AZERBAIJAN PEDAGOGİK DÜŞÜN TARİHİ (1730-1850)

Yazarlar

**İramin İSAYEV
Pasha GULUZADE**

Editörler

**Asif AKHUNDOV
Rafail AHMADLI**

AZERBAIJAN PEDAGOGİK DÜŞÜN TARİHİ (1730-1850)

Yazarlar

İramin İSAYEV
Pasha GULUZADE

Editörler

Asif AKHUNDOV
Rafail AHMADLI

ISBN: 978-625-5850-43-0

PA Paradigma Akademi Yayınları
Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE
e-mail: fahrigoker@gmail.com

Tasarım&Kapak: Ahmet Efe BIYIKLI

Matbaa: Meydan / 99 Baskı
Sertifika No: 76711

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Haziran 2025

Önsöz

Azerbaycan halkının eğitim tarihi ve buradaki pedagojik düşünceler de manevi kültürü kadar zengindir. Halk yaratıcılığının örnekleri diğer milletlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da halk pedagojisinin ilk habercisidir. Halk içerisinde ve onun günlük yaşamında oluşturulan en güzel ahlaki nitelikler ve asil davranış normları, daha sonra Azerbaycan pedagojik düşüncesinin klasik eserlerinde daha üst seviyeye çıkarılmış, geliştirilmiş ve daha derin bir içerik kazanmıştır. Eserlerde belirli ahlaki, didaktik, etik ve estetik hususları az ya da çok yansıtmayan bir yazarı hayal etmek neredeyse imkansızdır. 12. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan'ın bilge filozofları, şairleri ve yazarları, eğitimin güncel sorunları hakkında özgün görüşler ortaya koymuşlar ve bazı teorik kavramlar geliştirmişlerdir. Kişiliğin tarihsel koşullarla bağlantılı olarak uyumlu gelişimi meselesi zamanla yeni bir içerik ve anlam kazanmıştır. Azerbaycanlı eğitimciler bireyin kişilik olarak oluşumuna ve toplumun gelişimindeki özel rolüne çok değer veriyorlardı. Bu yüzden hayatı güzelleştirmek ve zulmü ortadan kaldırmak için kişiliğin gelişimini önemli olarak görüyorlardı. Azerbaycanlı düşünürler ve eğitimciler yaşadıkları dönemin zorluklarına rağmen yaratıcılıklarıyla, bilimsel ve pedagojik faaliyetleriyle her zaman öne çıkmış, halk kitlelerine yakın olmuş ve bu amaç için mücadele etmişlerdir. Çağın çirkinliğini, manevi yoksulluğu, ahlaki eksikliği eleştirmekten çekinmemişlerdir. Bazıları özel ahlâk risaleleri ve tavsiye mektupları yazmış, bazıları da yazılarında ve mektuplarında eğitim konusuna geniş yer vermiş, eserlerinde eğitim konusunu genel ilerlemenin önemli bir unsuru olarak değerlendirmişlerdir. Çünkü her devletin temeli gençlerin eğitimiyle ilintilidir. Bu açıdan bakıldığında devleti oluşturmak ve korumak kadar gençleri doğru bir şekilde eğitmek ve yönlendirmek de gereklidir. iv Abbas Sahhat, Azerbaycan'ın pedagojik düşünce tarihinde, insan kişiliğinin kapsamlı bir kavramını ortaya koyan, insanları fiziksel ve ruhsal olarak mükemmel, uyumlu bir gelişme içinde görmek isteyen sanatçılar arasında özel bir yere sahiptir. Güzel ve asil ahlaki

nitelikler, hümanizm, vatanseverlik, dostluk, arkadaşlık, sıkı çalışma, sadakat, nezaket, doğruluk, cesaret, misafirperverlik, azim, sadakat vd. konular günümüz neslinin yetiştirilmesinde paha biçilmez bir değerdir.

İçindekiler

Önsöz	iii
İçindekiler	v
Giriş.....	1
1. Molla Veli Vidadi.....	5
1.1. Molla Veli Vidadi`nin Hayatına Dair	5
1.2. Molla Veli Vidadi`nin Terbiyeye Dair Görüşleri	8
2. Molla Penah Vagif.....	35
2.1. Molla Penah Vagif`in Yaşamı	35
2.2. Molla Penah Vagif`in Düşün Hayatı	40
2.2.1. Eğitimin Önemi	40
2.2.2. Anadilde Eğitim	44
2.2.3. Ahlak Görüşü.....	46
2.2.4. Estetik Düşünce	60
2.2.5. Kadın ve Aileye İlişkin Görüşleri	63
3. Kasım Bey Zakir	69
3.1. Kasım Bey Zakir`in Hayatı	69
3.2. Kasım Bey Zakir`in Eserlerinde Terbiyenin Önemi.....	73
3.3. Kasım Bey Zakir`in Düşününde Ahlak.....	74
Sonuç.....	101
Kaynakça	105

Giriş

Eğitim bireyin ve toplumun gelişiminde, hayatı anlamlandırmasında, kendilik bilincinin oluşumunda ve karşılaştığı sorunların üstesinden gelmekte önemli yere sahip olmakta ve insanın kültürleşmesinde önemini korumaya devam edecektir. Bireyin özellikle kendine ilişkin ortaya koyduğu sorulara cevap bulmasında, doğayı, kendi türünü ve çevresinde yaşananları anlama ve anlamlandırmasında eğitiminin etkisi büyüktür. Bu yüzden toplumlar kendi eğitim tarihlerini kurgulamada ve topluma uygun bireyin yetişmesine çalışmaktadırlar. Söz konusu amaç doğrultusunda toplumların tarihinde bir çok kimseler öne çıkmakta ve sürece büyük katkı yapmaktadırlar.

12. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın şairleri, yazarları ve düşünürleri, eğitim ve öğretimin güncel sorunlarına ilişkin orijinal fikirler ortaya koymakla birlikte bazı teorik kavramlar da geliştirmişlerdir.

Azerbaycan pedagojik düşün tarihinin öncüllerinden olan N. Gencevi, M. Fuzuli, M. V. Vidadi, M. P. Vagif, G. Zakir, A. Bakıhanov, M. Ş. Vazeh, M. F. Akhundov, S. A. Şirvani, H. Zerdabi, M. T. Sidqi, C. Memmedguluzade, M. A. Sabir, A. Sahhat, Ü. Hacıbeyli, N. Nerimanov, A. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu, H. Cavid, M. Hadi ve diğerlerinin eserlerinde ahlak, estetik eğitim, kişiliğin manevi gelişimi sorunu önemli yer tutmuştur. Zamanla, kişiliğin tarihsel koşullarla bağlantılı olarak uyumlu gelişimi konusu yeni bir içerik ve anlam kazanmıştır. Azerbaycanlı eğitimciler kişinin birey olarak oluşumuna, toplumun gelişimindeki özel rolüne büyük değer vermişlerdir. Bu nedenle, hayatı daha güzel hale getirmek, mevcut sorunları ortadan kaldırmak için umutlarını birey olarak kendini geliştiren şahıslara bağlamışlardır.

Azerbaycan pedagojik düşününün kadim ve zengin tarihinin incelenmesi, araştırılması ve öğretilmesi, tarihi geçmişe, köklere, hatıralara dönüş sürecinde milli kimlik bilincinin ve onurun oluşumu

açısından bugün daha güncel, önemli ve değerli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eğitim alanındaki önemli şahsiyetlerin düşüncelerinin incelenmesi, ideolojik miraslarının bugün bile tazeliğini kaybetmemiş olması nedeniyle de bilimsel ve teorik önem arz etmektedir. Bu anlamda, eğitim konusundaki görüşlerin incelenmesi, yalnızca kültürel mirası incelemek açısından değil, aynı zamanda mevcut eğitim çalışmalarının doğru bir şekilde düzenlenmesi açısından da ciddi öneme sahiptir. Bugünün temel amacı, gerçek tarihinden habersiz, kendini anlama ve geliştirme fırsatları ve insan değerlerinden yararlanan, kamu bilinci yanlış anlamalarla dolu, “enternasyonalist” serseriler nesli değil, milli kimlik bilincinin taşıyıcısı olan gençler yetiştirmektir.

Dolayısıyla eğitim sisteminin temel görevi, derin ve kapsamlı bilgi, beceri, pratik, yüksek kültür, sorumluluk duygusu, ilerici bir dünya görüşüne sahip ve bunu sürekli geliştirmeye çalışan, Azerbaycan halkının özgürlük ve demokrasi geleneklerine derinden bağlı bireylerin yetiştirilmesi elzemdir. Bununla birlikte halkın milli, ahlaki, hümanist, manevi ve kültürel değerlerine hakim, ailesini, vatanını, milletini seven ve sürekli olarak onu yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve özgürlüklerine saygılı, bağımsız ve yaratıcı düşünen, yüksek ahlaki ve manevi nitelikleri ve demokrasi sayesinde dünyanın en ileri ülkelerinin vatandaşları seviyesinde durabilen ve böylece son derece medeni bir toplum inşa edebilecek ve Azerbaycan'ı dünyanın en gelişmiş ve demokratik devletlerinden biri haline getirebilecek insanlar ve vatandaşlar oluşturma misyonunu gerçekleştirmektir.

Azerbaycan pedagogik düşün tarihi, belirtilen yüksek insan niteliklerine, duygularına sahip, Anavatan, toprak ve toplumuna tutkulu gençlerin yetiştirilmesinde ve oluşumunda özel bir yere sahiptir. Pedagoji tarihinin eğitmeni, öğrencilerin pedagogik bilgi çemberini genişletmeye, geçmişin pedagogik mirasına ve deneyimine doğru bir tutum geliştirme yeteneği edinmelerine yardımcı olmaya hizmet etmektedir.

Azerbaycan pedagojik düşün tarihinde insan kişiliğinin bütünsel bir kavramını ortaya koymuş ve bir insanı fiziksel ve ruhsal açıdan mükemmel, uyumlu bir gelişim içinde görmek isteyen sanatçılar arasında Molla Veli Vidadi, Molla Penah Vagif ve Kasım bey Zakir de özel bir yer tutmaktadır. Eserlerinde yaygın olarak övülen güzel ve asil ahlaki nitelikler, hümanizm, ahlaki görev, vatanseverlik, dostluk, çalışkanlık, sadakat, nezaket, doğruluk, cesaret, misafirperverlik, azim, sadakat vb. günümüz neslinin milli ruhla eğitilmesinde paha biçilmez değerlerdir.

1.

Molla Veli Vidadi

1.1. Molla Veli Vidadi'nin Hayatına Dair

Molla Vali Vidadi, 1707 yılında Azərbaycan'ın Şemkir şəhərində doğdu. Şairin adı Veli, mahlası Hasta Vidadi'dir. Babasının adı Muhammed, annesinin adı ise Hatice'dir. Yüksək dini bilgisi, yazı və hat sənətiylə uğraşması nədəniylə xalq arasında Molla Veli olaraq tanınıyordu. Şairin torunu Mirza Penah Vidadi'nin 1876 yılında Transkafkasya müftüsü Hüseyn Efendi Gayibov'a yazdığı bir məktupta şöyle denmektedir: “Vidadi'nin babası Şemkir'lidir. Vidadi'nin kendisi de orada doğmuşdur. Babasının ölüm səbəbi, Şeki'dən gəldiyi zaman Tavlularla (dağlılar anlamındadır) aralarında sorun yaşanmış və çıxan arbedədə öldürülmüşdür. Bundan sonra Vidadi Poylu'da okumaya gəldi. Hacı Kasım'ın nüfuzlu zamanıydı. Yetenekli olduğu üçün ayrılmasına izn verməmiş və onun bir neçə il kalmasına nədən olmuşdur. Sonra Ahmedağa bunu duymuş və yanında molla olmadığı üçün Hacı Kasım'dan onu yanına göndərməsini istəmişdir. Kendisi də bizim ailemizdən biridir... Bu yüzden Vidadi də buraya yerləşmişdir.”¹

Mehmed Ağa adlı bir kişinin məktubunda şu sözlər bir neçə dəfə doğrulanmaktadır. “Vidadi Şemkir'de doğdu. Şemkirli Mehmed Bey'in oğludur. Rövsən'in oğlu Ahmed Ağa zamanında gəldi və Şihli'dən olan Ahmed Ağa'nın mirzası olmuş və İrakli Han dönəmində Şihli'də vəfat etmişdir. 1225'te... və kərisi, Gırag (kenar) Salahlı'dan olan Molla Cəbrail'in kızı Peri'dir.”²

Anlaşıldığı üzərə Molla Veli Vidadi 18 yaşına qədər Şemkir'de yaşamış, orada dini təhsil almış, Arapça və Farsça'ya mükəmməl bir şəkildə hakim olmuşdur. Babası Muhammed'in ölümü onu sarsımış olsa da təhsilinə Poylu'da davam etmiş, daha sonra annesiylə birlikdə Gazah'ın Şihli köyünə taşınmışdır. Burada Gırag

¹ Araslı H. *XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. Bakı, 1956, s. 255.

² A.g.y.

(kenar) Salahlı'da yaşayan Molla Cəbrail'in kızı Peri Hanım ilə ailə kurmuş və bir süre Ahmed Ağanın yanında mirza, katip və okul öğretmeni olaraq çalışmışdır.

Ahmed Ağanın ölümündən sonra Vədadi, 1756 yılında arkadaşısı Vəqif ilə birlikdə Karabağ'daki Gülistan Hanlığı'na taşınmışdır. Şairin eserlerinden burada uzun süre kalmadığı ve Şıhlı'ya geri döndüğü anlaşılmaktadır. Saraylardan uzaklaştı, tarım ve okulla uğraşmış, şiirlerini düzenlemiştir. Feridun Köçerli'ye görə Molla Vəli Vədadi iyi bir bilgi və okuryazarlığa, yumuşak bir yapıya sahipti və dindar biri olduğundan zamanının çoğunu ibadətə geçirmekteydi. “Doğruyu söyleyen və gerçeği seven, kimsenin kusurlarını açıkça ortaya koymaktan çekinmeyen bir kişiydi. Bu nedenle şair tarafından üzülen ve kırılan insanların sayısı az değildi.”³

Vədadi sadece döneminin ünlü bir şairi değil, aynı zamanda bir politikacısı olarak değerlendirilebilir. Yetenekleri saray mensupları tarafından fark edilmiş ve bir süre Gülistan Hanlığı sarayında yaşamıştır. Vədadi, Vəqif'e yazdığı şiirsel mektuplarından birinde bundan bahsetmektedir:

Dövtələb oluban gedibsən xandan
Öluncə çıxmanam ta gülüstandan.⁴

Vədadi hakkında yazan birçok yazar, onun İrakli II. sarayında yaşadığını belirtmişlerdir. Ancak son araştırmalar bu gerçeğin doğru olmadığına ilişkin kanılar ortaya koymaktadır. T. Dünyamaliyeva, sağlam kanıtlara, tarihi gerçeklere ve şairin akrabalarının verdiği bilgilere atıfta bulunarak, “Vədadi, İrakli II. sarayında yaşamadı. ... (Vədadi'nin) kardeşi Tiflis'te yaşıyordu. Bu nedenle Vədadi sık sık Tiflis'e gidiyordu. Çevresini yakından tanıma fırsatı buldu. Ancak Vədadi, İrakli'nin sarayında değildi ve Tiflis şehrinde yaşamıyordu. Gazah halkına yakın, zeki ve ihtiyatlı olan İrakli'nin küçük oğlu Leva'nın öldürülmesi onu sarstı...”⁵

³ A.g.e. s. 256.

⁴ Molla Vəli Vədadi, *Əsərləri*, Bakı, Azərneşr, 1977, s. 28.

⁵ Dünyamaliyeva T., *Molla Vəli Vədadi*, Bakı, Yazıçı, 1987, s. 57.

Vidadi aynı zamanda döneminin önde gelen kişileri ve şairleriyle de yakın arkadaşlık ilişkisi kurmuştu. Vagif, Hüseyin Han Müştəg, Akkızoglu Piri ve Sarı Çobanoğlu ile yakın arkadaş olduğunu bilinmektedir. Vidadi hayatının son yıllarında arkadaşlarının çoğunu kaybetti. Vagif ve Hüseyin Han trajik bir şekilde öldürüldü ve küçük oğlu elindeki silahın patlamasıyla öldü. Bu trajik olaylar şairi derinden etkiledi ve bir dizi hüznü ve ağıt benzeri eser yazmasına yol açtı.

Vidadi hayatının sonuna kadar Şıhlı'da yaşadı. Şair 1809 senesinin başlarında 102 yaşında öldü ve Şıhlı köyünün Gemikaya adlı eski mezarlığına gömüldü. Şairin mezarına şu beyit yazılmıştır:

Kim Vidadi Xəstənin qəbrini görüb etsə dua,
Edə həq rəhmət, şəfi ola Məhəmməd Mustafa.

Ne yazık ki, çekingen ve onurlu şairin biyografisi kendi zamanında yazılmamış, şiirleri derlenmemiştir. Şahsına ilişkin çelişkili fikirler şairin gerçek kişiliğini gölgelemiş ve onun hakkında çeşitli versiyonlar yayılmıştır. M.Y. Nersesov ve A. Berge eserlerinde şairin biyografisini sessizce geçiştirme yolunu tercih etmiştir. M.F. Ahundov da “Zurna” adlı eserinde yalnızca Vidadi'nin adını anmakla yetinmiştir. Müftü Hüseyin Efendi Gayibov, “Azerbaycan'da Meşhur Şiirler Mecmuası” adlı (el yazması) eserinde ilk defa Vidadi'nin otuza yakın şiirini tanıtmış, hayatının bazı yönlerine dikkat çekmiş ve ileride yapılacak araştırmalar için değerli bir temel oluşturmuştur. M. Müctehidzade “Riyazül-aşiqin” makalesinde Molla Veli Vidadi'nin hayatını ve faaliyetlerini kısaca ele almıştır.

20. yüzyılın başlarında Vidadi hakkında basında çeşitli asılsız görüşler yer almıştır. M.M.Nevvab Vidadi hakkında şunları yazıyordu: “Molla Veli Vidadi, Baharlı'dan Bayram Han'ın oğluydu. Aslen bir tarikat olup Molla Penah Vagif'in çağdaşıydı. İbrahim Han'ın yakın ve sadık dostlarından biriydi. Bilindiği üzere Han, Vidadi'yi önemli bir mesele için İran Şahı Feteli Şah'a göndermişti. Vidadi de şahın yanındaki hareketleri nedeniyle öfkeye neden olmuştu. Bir topun ağzına konuldu ve vücudu parçalara ayrıldı. Kendisi Sünni'ydi. Torunları tamamen Şii'dir. Zaman zaman

Vagif'le birlikte şiirler yazmışdır. Divanı yoktu ve şiirleri perişan haldedir.”⁶

M.M. Nevvab'ın bu bilgisi hemen edebiyat eleştirmenlerinin dikkatini çekmiş ve S. Mümtaz bu uydurma sözleri tarihi gerçeklerle çürütmüştür. “1. Vidadi, Mirza Veli olarak değil, Molla Veli olarak bilinmektedir. Mirza'dan başka Molla da başka biridir. 2. Vidadi, Baharlı vilayetinden değil, Gazah'ın Şıhlı köyündendir. 3. Feteli Şah'ın İbrahim Han'la dostluğu ve akrabalığı vardı. İbrahim Han'ın kızı Ağabegüm Feteli Şah'ın haremindedir ve oğlu Ebulfaz Ağa da Şah'ın huzurunda en güvendiği emirlerden biriydi. Eğer şartlar böyle olsaydı, Feteli Şah İbrahim Han'ın elçisini tutuklamazdı. 4. Vidadi, hayatı boyunca İran'ın yüzünü hiç görmemişti ve bu yüzden Şah'ın onu tutuklaması mümkün değildir.”⁷

Mantıksal muhakemesini sürdüren S. Mümtaz şöyle yazar: “Vidadi sarayda yaşasaydı, Sünniliği savunmaya cesaret edemezdi. Son olarak, bu şairler (Vagif ve Vidadi) aynı yerde, Karabağ Hanı'nın sarayında yaşasalardı ve her gün yüz yüze görüşselerdi, şiir yoluyla yazışmanın anlamı kaybolurdu. Muhtemelen Vidadi ve Vagif'in yerleri arasında belirli bir mesafe vardı.”⁸ Vidadi'nin hayatından bahseden diğer kaynaklarda, M.M. Nevvab'ın fikirleri ya sert bir şekilde eleştirilmiş ya da hatalı versiyonlar oldukları için sessizce geçiştirilmiştir.

1.2. Molla Veli Vidadi'nin Terbiyeye Dair Görüşleri

Molla Veli Vidadi, klasik sanatçılar arasında edebi ve sanatsal mirası çok az incelenen şairlerden biri olarak kalanlardandır. Onun düşünceleri yüzyıllar geçmesine rağmen bütünüyle elimize ulaşmamıştır. Ağır çekişmeler, savaşlar, yıkım ve kaos zamanında yaşayan şairin şiirleri bozulmadan kalmamış, anılarda yaşamış ve korunmuştur. Elde edilen 55 şiir ve üç kaside, onun sanatının büyüklüğü, zenginliği ve sıra dışı orijinal yeteneğini ortaya koymaktadır. Vidadi, halka bağlı, onların trajedisinden derinden

⁶ Mir Möhsün Nevvab, *Təzkireyi-Nəvvab*, Bakı, 1913, s.18-19.

⁷ Salman Mümtaz, *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*, Bakı, Yazıçı, 1986, s. 55.

⁸ A.g.e., s. 56.

etkilenen, üzüntüsünü ve acı çekenlerin hüznlerini şiirle dile getiren ve sanatı çelişkili bir şairdir. Eserlerindeki ve dünya görüşündeki çelişkiler, o dönemdeki toplum ve yaşam tarzıyla alakalıdır. Şüphesiz şair Vidadi de bu etkinin dışında kalamazdı.

Vidadi'nin edebi ve sanatsal mirasına ilişkin temel çalışmalar ve araştırmalar az olduğundan, eğitim hakkındaki fikirleri özetlenmemiş, sistemleştirilmemiş ve pedagojik düşünce tarihindeki konumu belirlenmemiştir. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren pedagojik enstitülerde öğretilen özel “Azerbaycan Okulu ve Pedagojik Düşünce Tarihi” dersi bile Vidadi'den bahsetmez veya daha doğrusu onun pedagojik mirasını öğretmeyi amaçlamaktan uzaktı denebilir.⁹ Ancak şairin sözleri bilge fikirleri, insani içerik taşıyan ahlaki ve etik değerler, insan maneviyatını geliştiren ve bir kişilik olarak oluşumunu etkileyen faktörler arasındadır. Yüksek idealler için mücadele çağrısı notları, haksızlığa, adaletsizliğe, saray anlaşmazlıklarına ve kişisel entrikalara karşı protesto motifleri açısından şairin eserlerinin zengiliğini söylemek mümkündür.

Bu yüzden onun sözleri genç nesli düşünmeye, insanlığın yüce işlerini anlamaya, içlerinde güzel, saf hisler ve duyguların uyanması için temel oluşturmaya ve dostlukta sadakat, ülkesine değer verme ve vatanına sevgi gibi yüce insani idealleri yeşertmeye teşvik etmektedir. Bu nedenle Vidadi'nin sözleri, genç neslin milli ruhla yetiştirilmesinde, atılgan vatansever ve özgür Azerbaycan vatandaşları olarak büyümelerinde paha biçilmez ve tükenmez bir hazinedir.

Hümanizm, vatanseverlik, halk ruhu, iyimserlik, saf sevgi, emekçi insanlara derin saygı, Vidadi'nin eğitim hakkındaki fikirlerinin metodolojik temelini oluşturur. Güzel düşüncenin ve ince zevkin bir örneği olan Vidadi'nin sözlerinden yola çıkarak eğitim kavramını bu şekilde formüle etmek mümkündür. Ona göre eğitimin amacı, bilgili, okuryazar, ahlaki açıdan saf, halkın acısını kendi kişisel üzüntüsü olarak gören, yaşam olaylarına aktif olarak müdahale edebilen, iyi bir dost, sadık bir yoldaş, sevdiği için canını

⁹ *Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi (Xüsusi kurs)*, Bakı, API, 1977; *Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi (Xüsusi kurs)*, Bakı, API, 1984.

feda eden, sevdiğini ölüme kadar terk etmeyen, insanları zihniyle aydınlatan, hümanist, iyimser ve ruhsal olarak özgür bir insan yetiştirmektir. Vidadi'ye göre gerçek bir kişilik, halkın çıkarlarını korumalı, yüksek kişisel niteliklere sahip, nazik, sadık, becerikli ve fitneden ve saray hayatından uzak olmalıdır.

Tarih, kendisi ve arkadaşlarının yazdığı şiir örnekleri Vidadi'nin bir süre sarayda yaşadığını kanıtlıyor. Orada gerçekleşen tüm olayları görmüş ve saray hayatına, halka baskı, işkence ve acı getiren hanlara karşı içinde bir nefret duygusu oluşmuştu. Şair, kanlı savaşların, iç çekişmelerin ve amansız katliamların ülkenin ekonomik hayatına ağır bir darbe vurduğunu, kültürel anıtların yok edildiğini, yerleşim alanlarının yıkıldığını ve masum insanların iniltilerinin tahta ulaştığını gördü. Kayırmacılık, açgözlülük, tamah ve toprak iddiaları uğruna yapılan savaşlar, ölüm, korku, panik ve yıkım getirmesinin yanı sıra insanlarda ihanet, ikiyüzlülük ve dalkavukluk gibi iğrenç özelliklerin de ortaya çıkmasına neden olduğunu ve insanların birbirlerine güvenlerini sarstığını gözlemledi. İhanet ve yalan en çok korkulanlardı. Kişiliğin oluşumunda çevrenin rolünü çok önemseyen şair, bu nedenle değerli insanların saray hayatından uzak durmasını istemiştir.

Daim haqdır Vidadinin deməyi,
Doğruların hərgiz itməz əməyi,
Hər kimin ki, mövla olur köməyi
Nə işi var sultan ilə, xan ilə.¹⁰

Şaire göre bu sayede iyi insanların kendi kişiliklerini koruyabilecek ve topluma yararlı örnek birey olarak kalacaklardı.

Vidadi, kendilik bilincine ilişkin görüşlerini büyük Nizami Gencevi'nin kişilik hakkındaki görüşleriyle geliştirmiştir. "Başkasının sofrasındaki buğday ekmeğini yerim ve onun kedisi olacağıma, kendi soframdaki arpa ekmeğini yerim ve onun aslanı olurum" diyen Nizami, şaha boyun eğmez ve asil insanları şahların sarayından uzak durmaya çağırmıştır. Nizami'nin bu tutumu bir

¹⁰ Vidadi, *Əsərləri*, s. 11.

anlamda Vidadi`ye iyi bir örnek oluşturmuş ve sarayların tekliflerini geri çevirmeyi tercih etmiştir.

Şah dediyin ki, var tənəkdir, tənək,
Ondan uzaq gəzən ilişməyəcək.

Toplumun gelişmesinde bireyin rolünü çok önemseyen düşünürlerimiz, sosyo-politik istikrarsızlık döneminde manevi gelişimi ve ahlak olgunluk üzerinde ciddi bir şekilde düşünmüşlerdir. Sosyo-politik olayların insan ahlakına ağır bir darbe vurduğunu gözlemlemişlerdir. Yönetimi ele geçiren cahil kesim yüzünden halk acı çekmiş, gelenek ve göreneklere saygı gösterilmemiş, toplumda meydana gelen kaos ahlaki değerler üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Vidadi böyle bir zamanda, yani kuralların ve yasaların işlemediği, insani standartların kaybolduğu düzensiz bir toplumda ve yozlaşmış bir ortamda dikkatli olmamızı öğütlemektedir.

Vəfa qıl vəfadarə,
Ulaşma hər biiqrarə,
Mətəin atma bazarə
Xiridar olmayan yerdə.

Mənim həmrəzi həmdərdim
Deyim hər bədnüma gördüm,
Hünər kəsb eyləməz mərdüm
Namus, ar olmayan yerdə.¹¹

Vidadi, bir insanın kişiliğinin, manevi gelişiminin ve ahlaki mükemmelliğinin oluşumunda yetiştirilme tarzı ve eğitimin büyük rolüne dikkat çekmektedir. Uygun yetiştirme, bir insanı mükemmelleştirir. Kişi eğitim aldıkça kendi onurunun gerekliliğini gerçekleştirir. Mükemmel bir medrese eğitimi almış, Arapça ve Farsçanın inceliklerine hakim olmuş ve dönemin sosyo-politik olaylarını yakından takip edebilen Vidadi, entelektüel eğitime, bilim öğrenmeye, doğanın, toplumun ve dünyanın sırlarının farkına varmaya büyük önem vermiştir. Genç neslin tüm bilim ve

¹¹ A.g.e., s. 25.

sanatlardan haberdar olmasını tavsiye etmiştir. Sevgili oğlu Osman da dahil olmak üzere tüm gençlerin eğitim almasını istiyordu.

Ey həlimü əlimi-rəbbani,
Elm ilə möhtərəm qıl Osmani.

Şairin dileğinin gerçekleştiğini, oğlu Osman'ın da babası gibi mükemmel bir eğitim aldığını, sadece Kazakistan'da değil Osmanlı İmparatorluğu'nda da şöhret kazandığını ve bir süre Güney Kafkasya'nın Sünni idaresinde müftü olarak görev yaptığını belirtmekte fayda var.

Kişiliğin oluşumunda ahlaki eğitimin rolü büyüktür. İnsan düşüncesi tarihinde ahlak ve ahlaki duyguların oluşumu hakkında birçok fikir ortaya atılmıştır. Ahlaki görüşler, kavramlar ve idealler kişiliğin manevi dünyasını oluşturmaktadır. Kişiliğin manevi dünyasında ahlaki duygular, yani iyilik ve kötülük, adalet ve adaletsizlik, şeref ve şerefsizlik fikrinin temelini oluşturan duygular büyük bir yer tutmaktadır. Ahlaki eğitimin amacı, her şeyden önce toplumsal ahlaki gereklilikleri her insanın kişisel ahlaki zenginliğine dönüştürmektir. Diğer tabirle toplumda oluşturulan ahlaki zenginliği içsel olarak ihtiyaç duyulan manevi bir nimet olarak kabul ederek hayata atılan insanın algısını elde etmektir.

Vidadi'nin eserlerinde ahlaki eğitimin ayrılmaz ve belirleyici bileşenlerinden biri vatan ve insanlara duyulan sevgidir. Şairin şiirlerinde yabancılaşma, vatandan ayrılma ve vatana duyulan sonsuz ve sınırsız sevgi ile ilgili çok sayıda not olduğunu görmek mümkündür. Vatan ve temsil ettiği insanlara duyulan sevgi duygusu eserlerinin ana hattını oluşturmaktadır. Şairin kahramanını canlı tutan, ona kanatlar, ilham ve özlemle parçalanmış kalbine merhem veren, kutsanmış toprakları, erişilemez, anlaşılmaz kayaları ve lacivert etekleriyle gökyüzü olan Vatan'dır. Bu duygu Vidadi'nin yaratıcılığının belirleyici unsuru ve hatta tam da yaşam kaynağı olarak görülebilmektedir.

Yabancılık çekmekten yakınmak, genel olarak, Azerbaycan pedagogik düşüncesinde en yaygın motiflerden biridir. Fakat şunu da belirtelim ki Vidadi gerçekten anavatanından uzakta yaşamasına

rağmen, günleri o kadar da kötü geçmemiştir. Ancak, anavatani, insanları, yurt sevgisi onu kendine çekmiş, ayrılık ve özlem içten ağlatmış, yüreğini parçalamıştır. Hatta gözlerinden akan kanlı gözyaşları göğsünde birikmiş, acı dolu, hüznü ve melankolik dizelere dönüşmüştür.

Ey həmdəmin, səni qanə qərq eylər,
Gəl tərptmə yaralanmış könlümü.
Ayrı düşmüş vətəmindən, elindən,
Həmdərdindən aralanmış könlümü.

Qanlı yaşıım gündən-günə bollandı,
Axdı-axdı sinəm üstə gölləndi,
Yenə qəm səməndin mindi yollandı,
Heç bilmədim bərələnmış könlümü.

Vidadi xəstəyəm çeşmim mərdümü,
Tərk elədim vətənim, yurdumu,
Çox təbibə şərh eylədim dərdimi
Heç görmədim çaralanmış könlümü.¹²

Şairi hasta eden ve onu doktorlara düşüren Anavatana olan özlemin acısıydı. Anavatandan uzakta olmak, yabancı bir ülkede hayatını heba etmek öyle bir acıdır ki, onu ancak Anavatanın kendisi iyileştirebilir. Bu düşünceler yüzyıllar boyunca aktarılan bir gerçekliktir.

Yurdunu, vatanını ve köyünü terk eden şair, giderek artan bir baskıyla karşılaştıkça, özlem hissinin onu sıkıştırdığını, kederin onu dövdüğünü ve ayrılık açısının verdiği yükün onun bacaklarını büküğünü söylemek mümkündür. Zaten şairini çektiği özlem duygusuna kimse katlanamazdı. Dağlar ve taşlar yanar, millet, halk ve oba ağlar anavatandan ayrı düşenler, ayrılığa ve özleme mahkûm olanlar sızlar.

¹² A.g.e., s. 10.

Çərxi fələk zülmü ziyad eyləmiş,
Hicran məni gündə döyər, ağlaram.
Ey yaranlar, sındırıbdır belimi
Möhnət yükü qəddim əyər, ağlaram.

Məni belə hər kim görsə bil ağlar,
Dağ-daş yanar, ulus, oymaq, el ağlar.
Cismim sızlar, göz yaş tökər, dil ağlar,
Öz başıma yalqız məgər ağlaram?¹³

İçində yaşadığı çevrenin şaire iyi anlamda etki etmediğini görmek mümkündür. Mevcut ortam onu tatmin etmiyor, istek ve arzularını köreltiyordu. Ona göre zalim olan çevre, insanın sadece istek ve umutlarını yok etmekle kalmıyor, onu fiziksel ve ruhsal olarak da sakat bırakmaya yetiyor. Onu rahatlatan, yüreğini ferahlatan, umutlarını canlı tutan, gözlerine ışık, kollarına güç veren tek bir şey var; o da vatanı, doğduğu topraklar; acısını ve ızdırabını gördüğü, yüreğinde korkunç halini yaşadığı, sıkıntılarına gözyaşı döktüğü insan kitleleri (kendi yurdunun insanlarına olan özleminden bahsedilmektedir). Vidadı, gurbet özlemi çekenlerin sıkıntısını genel bir toplumsal durum olarak anlatıyor ve kederin toplumsal doğasını karakterize etmeyi şiirlerinde güzel bir şekilde başarıyor.

Hayıf oldu o dövranlar, o dəmlər,
Gəldi, keçdi yar, müsahib, həm dəmlər,
Bərham olur dərdlər, qəmlər, ələmlər,
Bir-birinə gündə dəgər, ağlaram.

Çərxi-fələk, mən ha köçdüm yurdumdan,
Ayrı düşdüm, qoşunumdan, ordumdan,
Vidadiyəm, aləm tanır dərdimdən,
Əgər ağlamanam, əgər ağlaram.¹⁴

¹³ A.g.e., s. 15.

¹⁴ A.g.y.

Molla Vidadi, birkaç dizede büyük bir hayat tablosu ortaya koymaktadır. Şair okuyucuya vatanlarından ayrı düşmüş insanların yalnızlığını ve perişanlığını aktarmıştır. Onun şiirlerinin kahramanı, yurtdışında mutlu bir insan gördüğünde üzülür, hayallere dalar, gelip gidenlerden ailesini ve arkadaşlarını sorar, içten içe ağlar ve gözyaşları akıtır. Çünkü onun içindeki özlem duygusu, vatana olan hasreti günlük yaşamının keyfini çıkarmasına izin vermemektedir.

Keçən günü bir-bir xəyal eylərsən,
Dolar qəm könlünə məlal eylərsən.
Gələndən-gedəndən sual eylərsən
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan.

Mən görmüşəm bu qürbətin dadını,
Yanıb-yanıb çox çəkmişəm odunu.
Qəmlənirsən hər görəndə şadını,
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan!¹⁵

Şairin ayrılık üzerine yazdığı şiirler toplumsal duygu ve düşüncelerinin ifadesi olarak ilginçliğiyle kendini göstermektedir. Bu dizelerde gurbet ellerde yabancıların arasında yaşayan, vatanına ve halkına duyduğu aşkla yanan, gözyaşı döken şairin yürek kırıklıkları, hisleri ve duyguları hissedilmektedir. Vatani ve gurbeti bir araya getiren şair, gurbetin sevinciyle de hüzünlenmekte, hüzünlü sözleri oklar gibi yürekleri delmektedir. Vidadi için gurbette yaşayıp vatanın bahçelerini, bağlarını, sisli karlı ve gri dağlarını unutmak çok zor gözükmektedir. Çağın ve çevrenin insana yaşattığı trajediler şairde onarılmaz yaralar açmaktadır. Molla Vidadi'yi çileden çıkaran şey, bu çağda sevgiliyi anlayan, keder mektubunu hisseden, ona inanan kimsenin olmamasıdır. Sürgünde sırrını anlatacak kimseyi bulamaz ve bu nedenle şair yalnızdır. Derdini bölüşecek kimsenin olmaması Vidadi'yi daha çok etkilemektedir. Şair, ülkesinden, köyünden, sadık sevgilisinden ayrı düşmüş, sürgün acısıyla solgun, hüzünlü ve üzgündür.

¹⁵ A.g.e., s. 5-6.

Dərdim çoxdur, birin doğru sanan yox,
Məgər bunda qəm hərfini qanan yox?
Bir ah çəkib cığərindən yanan yox,
Qərrib öldüm, bıkəs öldüm, yad öldüm.

Ey sevdiiyim, səndən qeyri kimim var,
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm.
Ağla, didəm, qanlı yaşın sel olsun,
Söyləməyə gizli dərdin dil olsun.

Kimim vardır qohum-qardaş, el olsun,
Qərrib öldüm, bıkəs öldüm, yad öldüm,
Ey sevdiiyim, səndən qeyri kimim var,
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm.¹⁶

Şaire göre, akraba ve sırdaş olmadan yurtdışında yaşamak, yalnızlık, kimsesizlik en büyük acıdır ve bir anlamda da manevi ölümdür. Bir insanı ayakta tutan ve zor zamanlarında ona destek olan şey sadık dostlar, sadık sırdaşlar ve Leyla timsali bir sevgili olabilir.

Vidadiyəm, təbib dərdim bağlamaz,
Sınəm başın düyünləməz, dağlamaz,
Yad yığılar, sərın baxar, ağlamaz,
Qərrib öldüm, bıkəs öldüm, yad öldüm,
Ey sevdiiyim, səndən qeyri kimim var,
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm.¹⁷

Molla Veli Vidadi'nin şiirlerinde ana-babaya ve akrabalara duyulan özlem aynı zamanda vatanseverlik duygusuyla da ilişkilendirilir.

Hər məzara düşər olsa güzərin,
Yada düşər ata-ana məzarın.

¹⁶ A.g.e., s. 20-21.

¹⁷ A.g.e., s. 5-6.

Vidadi xəstə tək artar azarın,
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan.¹⁸

Yabancı bir ülkede günlerini üzüntüyle geçiren Vidadi yurtttaşlarını hatırladığında, dünyanın tüm nimetlerine gözlerini kapatmakta ve onlardan başka bir şey düşünmemektedir. Zaten onun için en güzel servet ve nimet onları düşünmek olabilir. Zenginlik veya şöhretle ilgilenmemektedir. Sadece ve sadece sahipsiz olarak kendilerini hisseden gurbettekilerin sıkıntısını düşünmektedir.

İstəmənəm bu dünyanın malını,
Qovğasını, fitnəsini, alını,
Qəriblikdə bikəslərin halını
Fıkr elərəm, gözüm dolar qan ilə.¹⁹

Vidadi'nin toplumsal duygu ve düşüncelerin ifadelerine dönüşen sözlerinde, kişiliğin dış dünyasına değil, içsel-manevi dünyasına, kaderine ve yaşadığı psikolojik durumun tasvirine odaklanma kendini göstermektedir. Kişiliğin manevi gelişiminde engel teşkil eden etkenlerin ve çevrenin kötülüklerinin eleştirisi öne çıkarılmaktadır. “Mecnun gibi Vidadi de keder ve üzüntü için dünyaya gelmiştir. Hüzünlü nağmeler kurgulayarak mazlumlara, yabancılık çekenlere ve yalnızlara sempati duymak ve onların arzu ve isteklerini yansıtmak için şair olmuştur.”²⁰

Şiire göre, sadece insanlar değil, dilsiz turnalar bile bu zamanda üzgündür. Onlar da gurbette hüzünlü ve üzgün şarkılar söylerler ve sevinmezler. Çünkü onların yolu da engellerle, kötülük ve kötülerle doludur. Turnalar da insanlar gibi üzgündür ve bu yüzden şair, turnaların tatlı şarkılarını dinlerken üzgün olmaktadır. Yürek burkan bir şekilde, okuyucusuna sadece yeryüzünde yaşayan insanların değil, gökyüzünde uçan kuşların bile böyle bir zamanda mutlu olmadığını bildirmektedir.

¹⁸ A.g.e., s. 6.

¹⁹ A.g.e., s. 11.

²⁰ Səfərli Ə., Yusifov X., *Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*, Bakı, Maarif, 1982, s. 350.

Sonra şair bu üzüntü ve kederin nedenlerini ortaya koymuş ve büyük bir ustalıklı “Durnalar” şiirinde, dönemine karşı protestosunu dile getirmiş, yaşadığı dönemden ve çevreden yakınmıştır. Bu yakınmalar feleğin çarkına yönelik olsa da, şair zamanının toplumsal yaralarını kastetmiştir. Hanları, beyleri ve sultanları hakikatin düşmanı olarak görmüş ve onlarda dostluk, yoldaşlık, adalet veya sadakat belirtisi olmadığını belirtmiştir. Yüksek ahlaki niteliklerden ve insani duygulardan yoksun olan bu tür insanları eleştirmiş, onlara öğüt vermiş ve onların özellikle eğitim olmak üzere yaşam olaylarının gücüyle değişeceklerine inandığını ifade etmiştir. Şair, arkadaşı Vagif'e yazdığı bir mektupta, yöneticilere karşı tavrını açıkça dile getirmiş ve ona hanların sadakatsizliğini hatırlatmıştır.

Çox bulunma bu dünyanın qanına.

Vəfa yoxdur, sultanına, xanına.²¹

Tam da bu algıya kör olan bu yöneticiler (hanlar, beyler) halkı katliama sürüklerler. Taht için verdikleri savaşlar halka ölüm getirir, insani duygularını yitirmiş askerler masum insanlara sonsuz acı çektirir. Şair bu alçakları eleştirir, onlara kalpsiz ve kana susamış der ve genç nesilde Orta Çağ'ın saray kavgalarına, tüm bir neslin hayatına mal olan savaşlara karşı bir nefret duygusu aşılar.

Gəl yetər, ey zülmə rəğib, səngdil, səxtciyər,

Munca xunriz olma, eylə zülmi-nahəqdən həzər,

Yadına gəlməz məgər ruzi-cəza, ey bixəbər,

Noldu, haqdan bir zaman şərm eylə, çıx şamü səhər

Guş edib məzlumlərdən ol gələn əfqanə bax.²²

Böylece şair kendine düşen görevi yerine getirmiş olduğunu düşünmektedir. Çünkü mevcut düzenin sorunlarını ortaya koymak ve onları genç nesle anlatmak sayesinde kurtuluşun mümkün olacağına inanmaktadır.

Kötü durum, taht savaşları, masum insanların ölümü, din ve iman evinin yıkılışı, ortada dolaşan fitne fesat şairi daha da

²¹ Vidadi, *Əsərləri*, s. 84.

²² A.g.e., s. 68.

üzmemektedir. Şair, garip ve hüznü bir şekilde geçen turnalar ile halkın dayanılmaz durumu arasında bir benzerlik bulmuştur. Ülkede huzur olmadığı ve yollar suçlularla dolu olduğu için şair, şahinin, tespihler gibi sıralar halinde havaya yükselen, göklerde yüzen turna sürüsünü yok edeceğinden ve turnaların altın kana boyanacağından korkar.

Örz eyləyim, bu sözümlün sağıdır,

Yollarınız haramıdır, yağıdır,

Şahin-şonqar sürbənizi dağıdır,

Boyanarsız qızıl qana, durnalar.²³

Ortaçağ saray çekişmelerinin sıradan insanların hayatları için bir kafes oluşturduğu, her türlü güzel ideali yok ettiği, bireyin maneviyatında onarılmaz yaralar açtığını ifşa etmeye ömrünü adanmış Vidadi diğer şiirlerinde bu eksikliklerin ve yetersizliklerin nedenini de ortaya koymaya çalışmış ve başkalarından farklı olarak kendi arzusuna ulaşmıştır.

Salman Mümtaz Vidadi'nin "Durnalar" şiirine ilişkin şunları söylemektedir; "Vidadi'den önce turnalar üzerine şiirler yazan iki şairimiz vardı, biri Kul oğlu, diğeri Şehriyar'dır. Bu iki şair Vidadi ve Vagiften çok önce yaşamıştı. Vidadi'nin şiiri bu şairlere ithaf edilmiştir."²⁴

Her iki şiir de doğası gereği tamamen romantiktir ve biri Bağdat'ta diğeri Tiflis'te yaşayan iki kişinin ayrılığı hakkında yazılmıştır. Vidadi'nin şiiri toplumsal içeriğiyle diğerdan ayırt edilebilir. Şiirde ciddi notlar görmek mümkündür. A. Dadaşzade, şairin güzel idealleri ve güzellik kavramını ayaklar altına alan dönemin korkunç yüzünü doğru bir şekilde hayal ettiğini belirtmektedir.²⁵ Başından sonuna kadar vahşet ve dehşetle dolu olan hanlar ve sultanlar dünyasının iç yüzünü ortaya koymaktadır. Şairi üzen tam da bu adaletsizliklerdi (hayattaki ve çevredeki adaletsizlikler, haksızlıklar). Vidadi şiirinin kanına ve ruhuna nüfuz

²³ A.g.e., s. 3.

²⁴ Dadaşzadə A., *XVIII əsr Azərbaycan lirikası*, Bakı, Elm, 1980, s. 96.

²⁵ A.g.y.

eden bu üzüntü, şairin yaratıcılığındakı keçici bir durum değildir. Bu üzüntü, onun yaratıcılığının özünü, mahiyətini oluşturmaktadır. Şiirdeki üzüntü şairin kişisel üzüntüsü değil, halkın üzüntüsüdür.

Vidadi'nin üzüntüsünün kendine özgü bir içeriği vardır. Bu kederin içeriğini A. Seferli şöyle açıklamaktadır: “Vidadi'nin kederi toplumsal bir kederdi, laik, insani bir karaktere sahipti, hayata, ortaçağ dünyasına karşı tutumunun özel bir biçimiydi. Kederi, insanlara karşı sevgi ve ilginin yeni bir tezahürü gibi anlamlarla yankılanıyordu.”²⁶ M. Seyidov'a göre onu üzen başlıca etkenler şunlardı: “1. Vatanın zor, dayanılmaz durumu, sık sık yaşanan yerel feodal çatışmalar ve savaşların ağır sonuçları; 2. İşgal savaşları sonucu nüfusun yerinden edilmesi, özellikle gençlerin zorla esaret altına alınması; 3. Halkın geçim koşullarının ağırlığı; 4. İnsan hakları ihlalleri ve bunlarla ilgili insan duygularının bastırılması.”²⁷

Vidadi'nin acısı, toplumsal yaşamdan gelen vatansever acısından başka bir şey değildir. Şair şiirlerinden birinde, bu acıların kendi kişisel acısı olmadığını, tüm halkın acısı olduğunu açıkça göstermektedir.

Məni belə hər kim görə, bil ağlar,
Dağ-daş yanar, ulus, oymaq, el ağlar.
Cismim sızlar, göz yaş tökər, dil ağlar,
Öz başıma yalqız məgər ağlaram?²⁸

Ərz eylərəm sən xasların xasına,
Səbr eyləyim mən bu dərdin hasına,
Göz yollarda, can gedincə ta sinə
İntizarı gedən bəs ağlamazmı.²⁹

Halka fayda sağlamayı en büyük ahlaki erdem olarak gören Vidadi, hayatının anlamını halkına hizmet etmekte görmektedir.

²⁶ Səfərli Ə., “Vidadi kədəri”, *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 1982, 18 iyun.

²⁷ Seyidov M., “Vidadi yaradıcılığında əsas motivlər”, *Azərbaycan*, 1968, №4, s. 162.

²⁸ Vidadi, *Əsərləri*, s. 15.

²⁹ A.g.e., s. 7

Halkın çektığı acılara üzölmekte, kanlı gözyaşları dökmekte ve yardım edemese de acılarını paylaştığını şiirlerinde ifade etmektedir.

Ağlamaq ki, vardır məhəbbətdəndir,
Şikəstə xətirlik mərhəmətdəndir.
Əsli bunlar cümlə mürüvətdəndir,
Olsa ürəyində bətər ağlarsan.³⁰

Vidadi'nin sözlərində insana, harikalar yaratan eməğine, insanlığı aydınlatan zihnine sevgi ve feodal efendiliğine karşı güçlü bir nefret duygusu sezilmektedir. Vidadi keder, üzüntü ve acı şairi olmasına rağmen, onun savaşçı ruhunun da güçlü olduğunu görmək mümkündür. Şahlar ve hanlar ne kadar hırslı ve baskıcı olursa olsun, halka karşı ne kadar acı veren olursa olsun, çağın böyle kalmayacağını, zor zamanların bir gün adaletle sona ereceğini ve halkın kanına susamış kralların ve sultanların bir gün mezarlara gönderileceğini söylemektedir. Bu bir anlamda şairin geleceğe ilişkin içinde yeşerttiği umutları göstermektedir. Böylece şair acı günlerin bir gün son bulacağı arzusuyla yaşama devam etmek gerektiğini anlatmaktadır.

Sultani-cahan olsa, kədər, canə inanma,
Bir gün pozulur, şövkətü divanə inanma,
Çün baqi-deyil, mülki-Süleymanə inanma,
Gəl aqıl isən, gərdişi-dövrana inanma,
Bir cam yetir, saqi, bu dövrən belə qalmaz,
Tən bir gün olur xak ilə yeksan, belə qalmaz.³¹

Burada bir yandan Molla Veli Vidadi'nin karamsar ruh halini, diğer yandan o hüznlerin içinde toplumsal yapıya karşı çıkışını ve ironisini açıkça hissetmek mümkündür.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu şiirde bir de iyimserlik vardır. Vidadi geleceğe umutla ve inançla bakmakta, hayatı ve dünyayı donmuş ve ebediyen şekillenmiş bir şey olarak algılamamaktadır. Burada şairin diyalektik gelişimine vurgu yaptığını, onun işleyişini

³⁰ A.g.e., s. 70.

³¹ A.g.e., s. 62.

anladığını, evrendeki her varlığın gelip geçtiğini ve geçici olduğunu doğruluyor. Ağıtlara karşı mırsalarıyla konuşuyor, sultanlara ve hanlara isyan ediyor ve akıllı insanları değişim döngüsüne inanmaya çağırıyor.

Gəl çəkmə cahan qeydini sən, can belə qalmaz,
Qan ağlama çox dideyi-giryan belə qalmaz,
Gül vaxtı keçər, seyri-gülüstən belə qalmaz,
Hər ləhzə, könül, xürrəmi xəndan belə qalmaz,
Bir cam yetir, saqi, bu dövran belə qalmaz,
Tən bir gün olur xak ilə yeksan, belə qalmaz.³²

Bu nedenle M. Seyidov, Vidadî'nin şiirlerinin çoğunu 18. yüzyıldaki toplumsal yaşamın bir yansıması olarak betimlemektedir. Bunları, yerli halkını, sevgili Anavatanını tüm varlığıyla seven bir kişinin vatanseverliğinden doğan duygular olarak değerlendirmektedir. “Bu şiirler, Anavatan duygusunu yücelten ortaçağ Azərbaycan edebiyatının (ve pedagojik düşüncenin) en iyi eserleri arasındadır. Buradaki büyük beklenti duygusu, yalnızca halkımızın Orta Çağ'daki felaket günlerinin sanatsal bir ifadesi değildir. Bu şiirlerin erdemlerinden biri de oradaki vatanseverliğin yansımasıdır.”³³

Vidadî musibetlere dair yazdığı şiirlerinde o dönemde yaşanan tarihi ve toplumsal olayları ele almış ve siyasal hayatta yaşanan olaylara ilişkin tutumunu dile getirmekten çekinmemiştir.

Vidadî'nin üç musibete dair şiiri vardır. Bunlardan biri Vidadî'nin ikinci oğlunun trajedisine adanmış “Ne müşküldür?” dizeli. Mirza Penah bu trajediyi mektubunda şöyle tasvir etmektedir: “Oğullarından biri küçük kardeşine “Bana evden bir tüfek getir” diye gönderir. Gidip tüfeğin dipçiklerinden çekerken, tüfek patlar ve kurşun kalbine girer ve o anda ölür.”³⁴42 Vidadî şiirde, oğlunun içsel ve sanatsal bir imgesini büyük bir sevgi duygusuyla ortaya koymaktadır. Şiirinde büyüleyici konuşması, sözleri, sözcükleri hoş,

³² A.g.y.

³³ Seyidov, s. 162.

³⁴ Araslı, XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, s. 258.

dili tatlı, yüzü güzel, vücudu pürüzsüz ve zarif, gözlerinde istek ve arzu sevdası, sevgi dolu, gözlerinde özlem, kalbinde yara olan genç bir adamın yolculuğunu derin bir üzüntüyle yansıtmaktadır. Yanında bir ruh eşi olmayan, yurtdışında yaşamını yitiren, yüreğindeki sırla ölen genç bir adamın acısını şöyle özetlemektedir.

Ölüm həqdəndir, əmma növcəvan ölmək nə müşküldür,
Gözündə hər muradı, tazə-can ölmək nə müşküldür.
Kəlamı, nitqi, ləfzi xoş, dili şirin, üzü xəndan,
Qiyami-qaməti sərvə-rəvan ölmək nə müşküldür.
Verə qürbətdə can, yanında yarü həmdəmindən yox,
Qala könlündə hər sirri nihan, ölmək nə müşküldür.
Neçə növrəs cəvani-sərfrazında cüdə, həsrət,
Vidadi, xəstə düşmək, natəvan ölmək nə müşküldür.³⁵

Vidadi'nin oğlunun hayat yolu Yüce Allah'ın kaderi tarafından yarıda kesilirken, binlerce gencin hayat sevgisi feodal anlaşmazlıklar, saray entrikaları, yıkıcı çatışmalar ve işgal politikasının acımasız tezahürleriyle söndürülmüştü. T. Dünyamaliyeva'nın betimlemesiyle, bu şiirde “sanki halkın hüznü, halkın gözyaşları, ortak bir akarsu bulmuş gibi, Vidadi'nin kalbinden fışkırıyor ve kanlı gözyaşlarıyla dökülüyor.”³⁶

“Ah kim, gör neyledi bu gerdişi-devran bugün!” adlı musibete ilişkin şiirini Vidadi, Gürcü yönetici Irakli'nin oğlu Leva'nın ölümü vesilesiyle yazmıştır. Şiir, bu genç adamı zeki, becerikli ve yetenekli bir adam olarak tanımlamaktadır. Bu yetenekli, açık fikirli ve şefkatli hanın oğlunun trajedisi, diğer dinlere hizmet eden insanların da kalbini kırmış ve onlar da gözyaşı dökmüşlerdir.

Qopdu bir şivən sanasan çərxi-dövrən ağladı,
Dözməyib bu möhnətə canı olan qan ağladı,
Xaçpərəstlər hər nə var, cümlə müsəlman ağladı,
Necə dil tutsun deyim bir hal ilə xan ağladı.
Atəşi-əfgənə yandı, külli Gürcüstan bu gün.³⁷

³⁵ Vidadi, *Əsərləri*, s. 44-45.

³⁶ Dünyamaliyeva, s. 87.

³⁷ Vidadi, *Əsərləri*, s. 60.

“Taşlar ağlıyor, insan bu güne nasıl dayanabilir?” diyerek, Leva'nın ölümü karşısında şaşkınlığını dile getirmekte, trajediyi kınamakta, ondaki en güzel insani özellikleri sıralıamaktadır. Böylesine güzel bir insanın genç yaşta aralarından ayrılmasına gözyaşı dökmektedir.

Neylədin, ey çərxi-dun, olizzu rifət sahibin,
Fərdi-meydani-şücaət, şanu şövkət sahibin,
Növcəvann-pürhünər, mərdü-fütüvvət sahibin,
Səringül etdin yenə bir tacü dövlət sahibin,
Oldu onunçun pərişan, hər tərəf, hər yan bu gün.³⁸

Vidadi, çocuğu büyük bir nimet olarak değerlendirmekte, onun yetiştirilmesine, toplumdaki yüksek konumuna ve bir kişilik olarak oluşumuna büyük önem vermektedir. Ortaçağ okul sisteminin, çocuğun acı çekmesi ve yoksunluğu pahasına mekanik olarak ezberlenmiş bilgi öğeleri sağlamasına rağmen, onların yetiştirilmesini bozduğu, kaba, beceriksiz, yaratıcı faaliyetten yoksun, halkın ve emekçilerin acısını anlamayan, ahlaki açıdan sakat ve bilinçsiz çocuklar yetiştirdiği yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü eğitim sistemi egemen sınıfın çıkarlarına hizmet ediyordu. Ancak böyle bir dönemde eğitimin büyük gücüne inanan Vidadi, yöneticileri eğitmeye ve değiştirmeye inanıyordu.

Taht varislerinin yüksek ahlaki karakterli, yetenekli, becerikli, cesur ve halkın özgürlüğü ve bağımsızlığı için savaşıyan kişiler olmasını dilemekteydi. Şair, İrakli'nin oğlu Leva'da bu tür arzu ve istekleri buldu ve onun cesaretinden, gayretinden ve şanından bahsederek sanatsal imajını büyük bir sevgiyle yarattı. Tüm bir halkın kaderinin yükünü taşıyabilecek bir oğul olan Leva'nın ölümü hepsini gölgede bıraktı, hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar onun ölümüne yas tuttu ve tüm Gürcistan acılara gömüldü.

“Gel gönül, ders al, şu gerdişi-devrana bak” trajedisi Vidadi'nin eserlerinde önemli bir yer tutar. Trajedi, Şeki hükümdarı Muhammed Hüseyin Han Müştəg'in ölümüne ithaf edilmiştir.

³⁸ A.g.e., s. 61.

“Musibetname” adlı eser, 18. yüzyılın önde gelen, aydın insanların ruhunu, iradesini, arzularını ve isteklerini yansıtmış ve halkın yüreğini ortaya koymuştur. Bu tarihi-destansı eser, yüzyılın toplumsal adaletsizliklerine karşı yazılmış bir ithamname olarak da değerlendirilebilir.³⁹

Vidadi, “Musibetname”de ülkenin durumunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bir dostunun ölümü bu eserin oluşması için adeta bir bahane olmuş ve yaşamda, toplumda ve feodal dünyada meydana gelen olaylara karşı tutumu gözler önüne sermiştir. Vidadi, hanlık dönemindeki iç çatışmaları, babın oğulla, kardeşin kardeşle, akrabalar arasındaki, sadece mevki ve görevle ölçülen ilişkileri şiirlerinde gerçekçi ayrıntılarla yazmıştır. Eserde, hanlıklar arasındaki çatışmalardan kaynaklanan sosyo-politik duruma, anlamsız saray entrikalarının insan psikolojisi üzerindeki olumsuz etkisine, iyi insan niteliklerinin kirli tutkulara kurban edilmesine önem verilmektedir. Bununla birlikte zor zamanlarda arkadaşların ihanetine, birçok insanın kendi sınırlı kişisel çıkarlarını düşünerek yaşamasına ve geleceğe olan inancın zayıflığına karşı üzüntü, hoşnutsuzluk ve protesto notaları da eserde kendini belli etmektedir.

Hüseyin Efendi Gayıbov bu şiirin şerhinde şu şekilde vermiştir: “Şeki ve Şirvan hükümdarı Hüseyin Han Müştəg, iktidarı ve gücü ele geçirmek isteyen amcası Hacı Abdülgadir'in kurnazlığı ve apaçık düşmanlığıyla uğraşmaktadır.”⁴⁰ Kısaca akrabalar arasındaki taht kavgası insanların boşuna ölümüne sebebiyet vermekte ve toplumu hüznə boğmaktadır.

“Musibetname”nin içeriği Hacı Seyid Abdülhamid'in “Şeki Hanları ve Torunları” adlı eserinde kısaca şöyle anlatılmaktadır: “Hüseyin Han Müştəg han olduğu dönemde... 1184 (1770-1771) tarihinde Cafer Ağa (Hacı Çelebi'nin oğullarından biri) da han olmak iddiasında bulunmuştur. Hüseyin Han, Cafer Ağa'yı öldürmüştür. Hacı Abdülgadir Han bu durum karşısında üç beyle birlikte Nohu'dan kaçmış ve Kur Nehri kıyısındaki Dardoggaz denilen yerde ikamet

³⁹ Səfərli Ə., Yusifov X, *Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*, Bakı, Maarif, 1982, s. 356.

⁴⁰ Qayıbov H., *Azərbaycanda məşhur şüəranın əşərinə məcmuə*, I s. 310-311.

etmiştir... Hüseyn Han, oğlu Muhammedhasan Han'ı ... Hacı Han'a göndererek barışı sağlamaya çalışmıştır. O Muhammedhasan Han'ı tutuklamış ve öldürtmek üzere İbrahim Han'a göndermiştir. İbrahim Han, Muhammedhasan Han'ı gizli bir yere saklamış, gömleğini kanla bulamış ve Hacı Han'a göndererek onu öldürdüğünü belirtmiştir...”⁴¹ Sonunda Hacı Abdülgadir Han aniden kaleye saldırır, Hüseyn Han'ı devirerek onu öldürür.

Bu eser, şairi sürekli düşündüren ve üzen dönemin iki ana sorununu yansıtmaktadır. Bunlardan biri, ülkedeki yöneticilerin ve yandaşlarının zulmü, diğeri ise ülkede birleşik, merkezi bir devletin olmaması nedeniyle beyler ve hanlar arasındaki çatışmalar sonucu ekonomik hayatı zaten sefil olan köylülerin ve şehir halkının yağmalanmasıdır. Her iki konu da eserde yüksek bir profesyonellikle ele alınmış ve sanatsal bir şekilde betimlenmiştir.

“Musibatname” 1780 yılında yazılmıştır. 18. yüzyılın tipik iç çatışmaları ve kişisel hırsları Hüseyn Han için trajik bir sonuca yol açmıştır. Eser, bu trajedinin nedenlerini açıklamanın yanı sıra, hanların şöhret ve kişisel kazanç için yürüttükleri savaşları ve bu savaşlar sonucunda ülkenin siyasi gücünün zayıfladığını göstermektedir. Şair, dar görüşlü, açgözlü, hain ve hırslı insanların yolsuzlukları sonucu zeki, yetenekli devlet adamlarının ortadan kaldırıldığını, ülkenin beceriksiz insanların eline geçtiğini ve bu iç çatışmaların ülkenin siyasi statüsünü ve ekonomik gücünü baltaladığını ifade etmektedir.

Vidadi bu eserinde, kendi çıkar ve şöhreti uğruna her şeyini, hatta vatanını bile satmaya hazır bir zalim olan Hacı Abdülgadir adlı bir derebeyinin imajını yaratmıştır.

Hacı Əbdülqadirü Hacı Məhəmməd kinədir,
Saldılar yüz dürlü dəva, oldular ondan fərar,
Etdilər ol dəmdə Dar doqqazı səngər istivar,
Tapdı düşmən hər tərəfə üz, oldu qovğa aşkar,
Buludlar fürsət, tamami girdilər meydanə bax.⁴²

⁴¹ *Şəki xanlığının tarixindən*, Bakı, 1958, s. 28-29.

⁴² Vidadi, *Əsərləri*, s. 65.

Eserin içeriğinden Hacı Abdülgadir'in iktidarı ele geçirmek için kendi soyuna düşman olan hanlarla ittifak yaptığı, kendi yeğenlerini tutuklattırıp düşmana verdiği ve büyük katliamlar yaptığı bilinmektedir. Sonunda bir gün kuytu bir yerde Müştag Han'ı öldürmeyi başarır.

Abdülgadir gibi insanlar, halka ölüm ve felaket getiren savaşlarda hiçbir şey kaybetmezler. Hatta servet sahibi olurlar. Şair, kötülerini ifşa ederek kişisel çıkarlarını Anavatan çıkarlarının önüne koyanları, iç dünyalarının çirkinliğinin portresini vermektedir. Onları öfkeyle eleştirmekte ve Anavatan'ın tam da onların ihaneti, nankörlüğü ve kayırmacılığı yüzünden yok edildiğini göstermektedir.

Eylədi hər bir qoşun gəldikcə bir dürlü savaş,
Hər tərəfdən qoydular can almağa meydanə baş,
Keçdi müddət, düşdü xalqa eylə bir qəhti-məaş,
Olmayıb bir böylə zillət mütləqə aləmdə faş,
Gəlməyib böylə müsibət Rumə, ya İranə bax.⁴³

Vidadi, halkın bu savaştaki durumundan sarsıldığını ve yüreğinin yaralı olduğunu belirterek onların savaştığını ve halkın kanının su gibi aktığını şiirsel bir dille ortaya koymaktadır.

Gah Ağası xan Şirvan hakimi ilə bir zaman,
Baş qoyub ödəyə qarşı atılar meydanə can,
Eylə bir cəng etdilər kim, su yerinə axdı qan,
Hasili ol dərdiməndə vermədi nəsrət, inan,
Atəşi-meydanlara etdi özünü pərvanə bax.⁴⁴

Vidadi, Müştag'ın ihanet sonucu ölümünü bir felaket olarak değerlendirmekte, onu kalbe giren bir hastalık, tedavisi olmayan bir illet, dağ gibi dert olarak tanımlamaktadır.

Ülkedeki iç çatışmalar nedeniyle yaşanan açlık, felaket ve kıtlığı anlatmaktadır. Dünyanın ve insanların mahvolduğunu,

⁴³ A.g.e., s. 66.

⁴⁴ A.g.e., s. 67.

insanlığın yok edildiyini və bu tür olayların insanlarda güvensizlik yarattığını söylemektedir.

Cümlə öz əqvamü əqranı tamam xunxarlar,
Qövmü qardaşa inan, gəl dosta, yaranə bax.⁴⁵

Dostlarına ihanət edenlərin sonucunu Hacı Muhammed'in akıbetiylə qarşılaşdırıyor və Hüseyn Han Müştəg'a ihanət eden və Abdülgadir'le ittifaq yapan Hacı Muhammed'in en sonunda bir yıl hapis yattığını və zindanlarda çürüdüğünü belirtmektedir.

Gör nələr gəldi o dəm, Hacı Məhəmməd başına,
Tütdurub həm onu dəxi qoydu qələ daşına,
Qaldı bir il verdi can axir əcəl pürxaşına,
Böylədir hər kim olursa xain öz yoldaşına,
Getdi hər nə var isə mərdümliyi məccanə, bax.⁴⁶

Şairin bu düşüncələri, gənç nesli dostlukta sadıq olmaya təşvik edərək, onlarda dostluğa ihanət edənlərə və korkak olanlara qarşı bir nefret duyğusu aşılamaqdadır. Vədadi'ye görə, insan sadəcə kendini düşünmeməli, iyi bir dost və yoldaş olabilməli, böldüğü ekmeği və tuzu kaybetməməli, fəsatlığa kapılmamalı və dostluk uğrunda sadəcə sərvətini deyil, tatlı həyatını bile fəda etməyə hazır olmalıdır.

Genel olaraq, dostluk, yoldaşlıq, sadakat və bağlılıq gibi yüksək əhləki duyğuların yeşətilməsi Azərbaycan pedagojik düşüncəsində hər zaman çox dəyərli görülmüşdür. Böyük şair Nizami Gəncəvi, sadəcə arkadaş edinməyi deyil, aynı zamanda hər yerdə (savaşta və şöləndə dahi) bir arkadaşə sadıq olmayı, arkadaşlıqta kararlı olmayı və bir arkadaşı tərk etməməyi ögütleməkdir. Şair, insanlara bu amaç doğrultusunda ögütler vermektedir.

Döyüşdə, şənlikdə - harada olsan
Həç zaman ayrılma yaxşı dostlardan.⁴⁷

⁴⁵ A.g.y.

⁴⁶ A.g.e., s. 65.

⁴⁷ Nizami Gəncəvi, *Sirlər xəzinəsi*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1947, s. 115.

Şair Molla Veli Vidadi de dost ve arkadaşlığın her zaman için geçerli olduğunu belirtmekte ve bunun değerini şiirlerinde anlatmaktadır.

Bərk ayaqda səmimi, ürəyi təmiz yoldaş
Nə ayağından çəkər, səndən qaçırar baş.⁴⁸

Vidadi ayrıca sadakatsiz yabancı kimselere boyun eğmemeyi ve onlardan uzak durmayı öğütler. Yürek burkan bir şekilde, eğer onların dertlerine boyun eğerseniz, eğer onlarla arkadaş olursanız, eğer onların sırdaşı olursanız, feleğin kişiyi çeşitli ateşlere ve dertlere atacağını belirtir. Onlarla kurulan yakınlık sayesinde belki de insanın kalbi gururla dolacak, ancak hayatı boşa gidecektir.

Könül verdik hər bivəfa yadlara,
Hayıf oldu ömür ketdi badlara,
Fələk saldı dürlü-dürlü odlara,
Şan-şan olmuş, paralanmış könlümü.⁴⁹

Görüldüğü üzere Vidadi, sadakatsizliği, korkaklığı ve ihaneti insanlarda bulunması gereken en aşağı nitelikler olarak görmekte ve genç nesilde bu iğrenç niteliklere karşı nefret duygusu aşılacaktır.

“Gönül özlem içinde, ruh hazır, gözler yolda” başlıklı şiirinde gerçek insanları, cesur adamları aradığını dile getirmektedir. Çünkü bu tür insanlar için mevki hırsı, servet hırsı, başkalarının mutluluğuna ve toprağına göz dikme arzusu yabancı olan duygulardır. Bu tür insanlar ruhsal olarak gelişmiş, insani değerleri özümsemiş, entelektüel olarak olgunlaşmış ve dostluk sınavını geçmiş kimselerdir. Bu tür insanlar sahip oldukları her şeyden vazgeçerler, şeref ve iffetlerinden vazgeçmezler. Onlar verdikleri sözleri bozmazlar, ölüme kadar sözlerinden sapmazlar, dostluktan ve yoldaşıktan vazgeçmezler ve gerekirse canlarını bile feda etmekten çekinmezler.

Mərd olanlar keçər külli varından,
Əl götürməz namusundan, arından,

⁴⁸ Vidadi, *Əsərləri*, s. 10.

⁴⁹ A.g.y.

Ölənədək dönə bilməz yarından,
Meydan günü başın qoyar can ilə.⁵⁰

Şair Vidadi dünyadan şüphe duysa da, yeryüzündeki cesur və dürüst insanlara umut bağlar və korkaklardan uzak durmayı ögütler. O, sadıq olmanız için cesurlarla yürümeniz gerektiğini önerir, çünkü kötülerle arkadaşlık edenler, kendi kötülükleri olmasa bile, arkadaşlarının kötülükleri yüzünden aşağılanacak ve dostlarının ve tanıdıklarının huzurunda rezil olacaklardır. Bu tür insanlar kendi menfaatleri için arkadaşlarına ihanet edecek, iyi zamanlarda arkadaş olacak ve kötü zamanlarda sırtlarını dönecek kapasitedirler.

Mərdlər ilə göz ki, vəfadar olur,
Nakəslərə yoldaş olaqn xar olur.
Namərd olur yaxşı gündə yar olur,
Yaman gündə baxmaz, ötər yan ilə.⁵¹

Korkakları ve alçakları ifşa etmeye adanmış bu tür şiirler, genç nesli sadıq olmaya, zor zamanlarda insanları desteklemeye ve nazık olmaya seslemektedir. Vidadi, insanlardaki cesaret niteliklerini övmekte, yüksek hedefler uğruna, sadıq dostlar uğruna hayatını vermeyi cesaret ve asalet olarak görmektedir. Ona göre gerçek bir insan, vatanına, halkına, vatansever dostlarına ve yoldaşlarına tutkuyla bağlı, kendisini takdir eden kişi için hayatını feda edebilen cesur, gayretli, onurlu bir kişidir.

Dolayısıyla Vidadi'nin mirasında, çağa duyulan memnuniyetsizlik, devran, çağdaş ve arkadaşların eksikliğinden duyulan şikayetler ve insanlığın ebedi sorunları hakkındaki düşünceler önde gelen motiflerdi. Mirası, sosyal adalet, hakikat ve dayanışma gibi niteliklerin insan maneviyatının gelişimi ve iyileştirilmesinde son derece önemli bir rol oynadığını doğrulamaktadır.

Vidadi'nin eserinde, saf aşk ahlaki olgunluğun ve ruhsal mükemmelliğin temel koşulu olarak nitelendirilmiş ve insanların ruhsal özgürlüğü aşktaki özgürlükleri olarak ifade edilmiştir. Bu da

⁵⁰ A.g.e., s. 11.

⁵¹ A.g.y.

olağan qarşılanması gereken durumdu. Çünkü H. Araslı'nın dediği gibi, "ortaçağ insanları, özgürlük mücadelelerinin ilk aşamasında, ruhsal özgürlüklerini kalp dünyasında, aşk dünyasında ve eşitlik taleplerini muahabbet konusunda ölümsüzleştirdiler."⁵²

Çağdaşları gibi Vidadi'nin de yüreğine insan sevgisi, insani güzellikler, insana dair kutsal eylemler ve manevi güç dokunmuş, dünyevi, insani bir duygu olan insan sevgisini ve insan yüreğinin sonsuz kudretini yüceltmıştır.

Vidadi'nin şiirsel anlatısındaki kahramanı siyah saçlı bir oğul için gece gündüz yanar, sevgilisinden, yarından ve iyi düşüncelerinden ayrıldığı için gözyaşı döker, aşk ateşinden yanıp kül olur, çeşminden kan akar. O yarının beklentisiyle, özlemle yanar, ama bu ağır, acı dolu ruhsal işkenceden yorulmaz, sıkılmaz, gittiği yoldan geri çekilmez. Daha da metin olur, ruhsal olarak yükselir, mükemmelleşir, güzelliğin, mutluluğun, neşenin ve saf sevginin temsilcisi olur. Yaşamının anlamını, yaşam sevincini, güvenilir, sadık ve inançlı insanlarla birlikte yaşamakta görür. Bu acının gerçek nedeni umuttur. Sevgilisine kavuşmanın ne kadar zor olduğunu bilse de cesaretini kaybetmez. Yarından çok uzakta olsa da onun hayaliyle yaşar.

Gecə-gündüz oda düşüb yanaram,
Siyah telli bir sonanın ucundan.
Nə dil deyə bilir, nə qələm yazır
Hər nə ki, çəkmişəm onun ucundan.⁵³

Onun aşkı betimlemesi o kadar büyüktür ki, aşk âleminde tanınan Mecnun olarak tanınanlara benzetilebilir.

Qəm ki, gəlir mənə firqəbəfirqə,
Nə Məcnun çəkibdir, nə görüb Vərqə;
Neçə mərdümləri vermişəm qərqə
Çəşmimdən tökülən qanın ucundan.⁵⁴

⁵² Araslı H. *Aşıqlar*, Bakı, Respublika Xalq Yaradıcılığı Evi, 1957, s. 5.

⁵³ Vidadi, *Əsərləri*, s. 18.

⁵⁴ A.g.y.

Aşığın yüreği aşkın gücünden cam gibi zarif bir duruma gelmiştir. Sevdigine duyduğu özlemde o kadar çok gözyaşı dökmüştür ki gözleri kararmaya başlamıştır. Bu aşk uğruna canını aşık adeta kendi canını vermiştir. Ama bu ona aynı zamanda zevk vermektedir. Çünkü bu aşkın acısıdır.

Nə xoş olur eşq əhlinin bu halı,
Şəmə yana pərvanənin misalı,
Gəldikcə xəyala yarın xəyalı
Yanar odlar düşər canın ucundan.

Bivəfa dünyada, dəhri-fənada,
Fələk məni yetirmədi murada.
Vidadi xəstəyəm, ömrümü bada
Verdim axır bu sevdanın ucundan.⁵⁵

Şiirdən de anlaşılacağı üzere şair, sevgilinin iç dünyasını, içinde bulunduğu psikolojik durumu bu dizelerde ustalıklı dille getirmiştir. Vidadi aşkıyla dünyevi, yaşamsal aşkı, duyguları ve insanın ruhsal özgürlüğünü adeta tebliğ etmiştir.

Vidadi güzellikte en olumlu yönleri, insani nitelikleri, ruhsal olgunluğu ve ahlaki saflığı aramaktadır. Ona göre, bir kişi hem dışsal hem de ruhsal olarak güzel olmak zorundadır. Vidadi'nin sözlerinde ruhsal güzellik, aşkın ön koşulu olarak kabul edilmekte ve zeka, mükemmellik, aydınlanma, samimiyet, asalet ve cesaret gibi nitelikler ön plana çıkarılmaktadır.

Manevi güzelliğin en önemli özellikleri terbiye, aydınlanma ve saf ve katıksız aşktır. Aşık sevgilisinden uzak kalsa da, acı ve ızdırıp içerisinde kavrulsa da, onun aşkıyla yaşar ve göğə yalvararak sevgilisine (aynı zamanda hekimine) dileklerini ve arzularını iletir.

Səba, əhvalımı bir-bir
Varıb ol yarə ərz eylə,
Qəmə dərdi-dilim şərhin
Deyib, dildarə ərz eylə!

⁵⁵ A.g.y.

Desən mən zarü giryandan,
Vücudi, bağı büryandan,
Dəmadəm tiği-hicrandan
Ciyər sədparə, ərz eylə!

Vidadi xəstə bimarın,
Bəlayi-eşqdən zarın,
Sözün müştəqi-didarın
Yetir cananə, ərz eylə!⁵⁶

Vidadi'nin eserlerinde insanın manevi dünyası, insani değerler temelinde oluşan ahlaki nitelikleri, insani duygular ve aşk dünyası ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta, iç güzelliği niteleyen unsurlar övülmektedir. Şaire göre bu sayede kişi gerçek anlamda insanlaşabilmektedir.

Genel olarak Azerbaycan edebiyatında, pedagojik düşününde ve özellikle halk pedagojisinde, insanların dış dünyalarının tasvirinden çok manevi dünyasına daha fazla önem verilmiştir.⁵⁷ Dış güzelliğin kişiliğin kapsamlı oluşumunda ve gelişiminde pek de az rol oynamadığı kabul edilmelidir. Vidadi'nin eserlerinde, bir kişinin iç ve dış güzelliği birlik içinde ele alınır, bu da kişiliğin uyumlu gelişimindeki temel etken olarak değerlendirilir.

Vidadi aynı zamanda kişinin manevi gelişiminin de destekçisiydi. İslam dininin tüm kurallarına ve düzenlemelerine uyuyor, dini ritüelleri yerine getiriyor ve Kuran'ın kutsallığına inanıyordu. Fakat insanları kandıran mollalara ve ibadet edenlere inanmamaya ve onlardan uzak durmaya vurgu özen gösteriyordu. Onların kapısına cehennem kapısı adını vermişti. Fuzuli'nin şiirlerinde belirgin olan motifler Vidadi'nin eserinde de tekrarlanmakta ve burada da hayat, aşk ve sevgi motifleri her türlü dini dogmanın önüne geçmektedir.

⁵⁶ A.g.e., s. 24.

⁵⁷ Ахмедов Г.М., Исаев И., *Из истории педагогики Азербайджана I част*, Баку, АПУ, 1992, s. 34.

Vidadi'nin eseri kişiliğın kapsamlı gelişimi, entelektüel eğitimi, ahlaki olgunluğu ve manevi bütünlüğü önemser niteliktedir. Eserleri vatanseverlik, insanlık, hümanizm, sevgi ve kısacası pedagogik fikirler açısından zengindir.

2.

Molla Penah Vagif

2.1. Molla Penah Vagif'in Yaşamı

Azerbaycan realist edebiyatının temellerini atanlardan biri olan Molla Penah Vagif, Azerbaycan pedagojik düşün tarihinde de kendine yer edinmiştir. Bu seçkin şairin edebi ve sanatsal mirası yeterince incelenmiş ve geniş bir okuyucu kitlesine sunulmuş olsa da, bir öğretmen olarak faaliyetleri ve eserlerinde izlediği eğitim motifleri henüz araştırılmamıştır. Şairin zengin bir eğitim etkisine sahip olan şiirlerinin, kendi döneminde ve modern çağda genç neslin eğitimine ne ölçüde hizmet ettiği belirtilerek bütünlüklü bir şekilde ortaya konulduğu söylenemez. Bu bağlamda, döneminin önde gelen isimlerinden biri olan ve Azerbaycan pedagoji düşününün gelişiminde eşsiz bir konuma sahip olan önemli bir şair ve öğretmen Molla Penah Vagif'in eserlerinde somutlaşan pedagojik fikirlerin sistemleştirilmesinin önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Belirttiğimiz gibi, Vagif'in pedagojik görüşleri üzerine önemli bir çalışma yapılmamış olsa da, edebi mirasının toplanması, yayınlanması ve araştırılması alanında çok sayıda çalışmalar mevcuttur. Şair daha hayattayken, çalışmalarına ilgi gösterilmiş ve şiirleri toplanmıştır. Eserleri ilk olarak 1856 yılında M.Y.Nersesov tarafından "Kitabi mecmueyi-divani Vagif ve diğer müasirin" başlığı altında sistematik olarak yayınlanmıştır. A. Berge, "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüarının əşarınə məcmuəsi"nde Vagif'in 50 şiirini vermiştir. F. Köçerli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı eserinde Vagif'in şiirlerinden birçok örnekler vermiştir. Vagif'in şiirlerinin bağımsız kitap olarak yayınlanmasında Necef bey Vezirov, Salman Mümtaz, Hamit Arashlı gibi araştırmacıların hizmetlerini özellikle belirtmek gerekmektedir.

Edebiyatçılar Vagif'in edebi ve sanatsal çalışmaları hakkında ciddi araştırmalar yapmış ve onun Azerbaycan edebiyatındaki yerini açıklığa kavuşturmuşlardır. Bu alanda S. Mümtaz, H. Arashlı, M.

İbrahimov, M. Guluzade ve A. Dadaşzade'nin araştırmaları önemlidir. Bu araştırmalar şairin eserlerinin pedagogik karakterini ortaya koymada en değerli kaynak rolünü oynamıştır.

Molla Penah Vagif'in parlak yeteneği, 18. yüzyılın ortalarında, Azerbaycan'da bağımsız hanlıkların kurulduğu ve yabancı işgalcilere karşı savaştığı dönemde oluşmuş ve gelişmiştir. Zengin manevi yeteneklere, parlak ve güçlü bir zekaya sahip olan Vagif, zamanına göre mükemmel eğitim almış, ana dilinin yanı sıra Farsça ve Arapça dillerini öğrenmiştir. Şair Azerbaycan kültürünün yanı sıra Doğu kültürünün etkisi altında yetişmiştir. Hayyam, Firdevsi, Hakani, Nizami, Hafız, Rumi, Cami, Fuzuli ve diğer üstatlara büyük saygı duymuş ve onların eserlerini okumuştur. Halkını seven bir öğretmen ve şair olan Vagif, halk yarattığı kültürel kaynaktan da beslenmeyi ihmal etmemiştir. Halk edebiyatına rağmen yazdığı şiirler de eğitim motifleri açısından zengindir. Halkını yakından tanıyan ve onun milli manevi hazinelerine derin bir sevgi duyan şair ve aynı zamanda hoca, yetişen neslin milli ruhla büyümesine, fikri ve ahlaki olgunluğa ulaşmasına önem vermiş, onları kamil insanlar olarak topluma kazandırmaya çalışmıştır.

Bu nedenle, Molla Penah Vagif'in eğitim konusundaki fikirlerinin incelenmesi, yalnızca tarihsel bir bakış açısıyla değil, aynı zamanda genç neslin asil ahlaki niteliklerle eğitilmesi çalışmalarında da özel bir öneme sahiptir.

Son derece kültürlü, duyarlı, vatansever, hümanist, çalışkan, halkın üzüntüsünden derinden etkilenen, ihtiyaç zamanlarında onlara yardım eden ve destekleyen, vatanına bağlı olan Molla Penah Vagif'in yaşam yolu, gençler için de bir örnek teşkil etmektedir.

Molla Penah Vagif, 1717 yılında Gazah mahalının Gırag Salahlı köyünde doğmuştur.⁵⁸ Adı Penah olan şairin, babasının adı ise Mehdi ağa idi. Dönemin tanınmış alimlerinden Şafi Efendi'nin yanında eğitim görmüş ve daha sonra bir medreseden mezun olmuştur.

⁵⁸ Dadaşzade A., Araslı M., *Molla Pənah Vəqif*, Bakı, Elm, 1966, s. 141.

Şair, gençliğini Gazah mahalinde geçirmiş, küçük yaşlardan itibaren bilim ve sanata büyük ilgi göstermiş ve yeteneğiyle dönemin önde gelen isimlerinin, şiir ve sanat ustalarının dikkatini çekmiştir.

Küçük yaşlardan itibaren halk sanatına ve âşıklık sanatına büyük ilgi gösteren Penah, şiiri ve ilmi ile halk arasında kısa sürede büyük saygı kazanmış ve Molla Penah olarak tanınmaya başlamıştır.

1759 senesinde Gürcistan sınırında çıkan karışıklıklar sonucu bazı köylüler Gazah'tan ayrılıp Gence ve Karabağ hanlıklarına göç etmek zorunda kalmışlar. Göç etmek zorunda kalanların arasında Molla Penah da vardı.

Molla Penah Vagif önce Terterbasar'a yerleşerek orada bir okul açmış ve öğretmenlik yapmıştı. Şair daha sonra Şuşa'ya taşınmıştır. Orada da boş durmamış ve bir okul açarak öğretmenliğe başlamıştır. Bu okulda önde gelen bir öğretmen olarak, dönemin skolastik eğitim kurallarına karşı çıkmış ve eğitimi gerçek yaşam olaylarına dayandırmaya çalışmıştır. Zamanın zor yaşam tarzını (halkın cehaleti, geri kalmışlık ve yoksulluk) deneyimlemesine ve zorluklar yaşamasına rağmen, mücadele ruhunu korumuş ve bir çözüm yolu aramaya başlamıştır. Söz konusu zorlukların üstesinden gelmek için tek kurtuluş yolunu vatan çocuklarının eğitiminde görmekteydi. Bu amaç doğrultusunda bir okul açmış ve bu alanda kapsamlı ve çok yönlü faaliyet göstermiş, vatan çocuklarının eğitimi için bir şeyler yapmadan duramamıştır. Hayatı anlayan bir öğretmen olarak Molla Penah Vagif, yalnızca zamanının sefil koşullarını ve halkın maddi ve manevi zorluklarını gözlemlemekle kalmamış, onları uyandırmaya ve halkı zor yaşam tarzını ortadan kaldırmak için harekete geçirmeye çalışmış ve büyüyen neslin bilgili ve mükemmel olması için elinden geleni her şeyi ortaya koyma gayretinde olmuştur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,

Nə də evdə sahib cəmalımız var.

Vaqif öyünmə ki, kamalımız var,

Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.⁵⁹

⁵⁹ Molla Pənah Vaqif, *Əsərləri*, Bakı, Yazıçı, 1988, s. 22.

Öğretmen olan Vagif, çalıştığı dönemin yaşam tarzının zorluklarından yakınmakla yetinmemektedir. O bir öğretmen gibi insanları bilime ve kültüre teşvik etmekte ve eğitimi aydınlık kalpli insanlara duyulan sevgi ve saygı üzerine kurmaktaydı.

Vagif'in yetenekli bir şair ve öğretmen olarak ünü çok geçmeden her yere yayıldı. Garadaği'nin dediği gibi, "bilimlere ilişkin belli bir seviyede bilgisi vardı: özellikle astronomi ve mühendislik."⁶⁰ Ayrıca dünyevi bilimlerle de ilgileniyordu ve öğrencilerine temel doğa bilimleri bilgisi vermeye çalışıyordu. Elde edilen bilgilerden Vagif'in ay tutulmaları ve depremler hakkında bile önceden haber verdiğini görmek mümkündür. Bu da onun doğa bilimleri hakkında mükemmel bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Böyle bir anlayış ve mükemmelliğe sahip olan Vagif'in ismi hanın sarayına kadar ulaştı. Karabağ Hanı İbrahim, Vagif ile şahsen görüşmek istedi. Arkadaşlarının önerisi üzerine Vagif, İbrahim Han ile görüşü kabul etti. Han, onun eğitime ve anlayışına çok değer verdi. Hatta onu saraya davet etti.

Yabancılar ve içteki yöneticiler tarafından ezilen insanların hayatlarını iyileştirmek için dersler vermenin, okullar açmanın pek de yararı olmayacağını anlayan şair, saraya gelip doğrudan devlet işlerine katılmayı tercih etmiştir. Çalışkan insanları seven şair, saraya gelme teklifini kabul ederek zindanlarında çürüyen insanları kurtarma hedefine ulaşmak için mücadelenin bir yolu olarak görmekteydi. Halka iyilik yapma tutkusu olan şairin, saraya geldiğinde istediği zaman fakirlere yardım edeceğine dair hanla bir anlaşma yapması da tesadüf değildi.⁶¹

Molla Penah Vagif 27 sene boyunca sarayda kalmış ve ölümüne kadar Karabağ sarayının en önemli adamlarından biri olmuştur.

M.M. Hazani, "Tarihi Karabağ" adlı eserinde Vagif'in saraydaki konumunu şöyle betimlemiştir: "Molla Penah usta, becerikli, deneyimli ve şiirsel olarak büyüleyici bir adamdı ve

⁶⁰ *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild*, Bakı, Az.SSR EA nəşri, 1960, s. 553.

⁶¹ Dadaşzadə, Araslı, s. 56.

kendisi İbrahim Han'ın veziri ve büyük bir sırdaşıydı. Han her hüküm verdiğinde Molla Penah'ın görüşü ve danışmanlığına ihtiyaç duymuş ve ona çok güvenmiştir. Hatta kendi oğlundan daha çok onun hatırını tercih etti ve ona çok saygı gösterdi ve ona tam özgürlük vermişti.”⁶²

Vagif saraya geldiğinde Şuşa şehri çok gençti ve bu yüzden çok fazla inşaat çalışmasına ihtiyaç duymaktaydı. Tarihçilerin yazılarından Vagif'in saraya gelmesinden sonra şehirdeki dönüşüm çalışmalarının daha hızlı yürütüldüğü anlaşılmaktadır. O dönemde kaleler, surlar, yeni binalar inşa edilmiş ve savunma duvarları yapılmıştır. Kısaca Vagif'in bu inşaat çalışmalarındaki rolünün az olmadığı bilinmektedir. Şehri ve çevresini yabancı saldırılara karşı savunmanın önemini anlayan Vagif'in İbrahim Han'a tavsiyelerde bulunduğu şüphesizdir. Ayrıca bir dizi kaynak Vagif'in bu çalışmalarda doğrudan rol oynadığını doğrulamaktadır. 19. yüzyıl şairi Garadaği anılarında şöyle yazmaktadır: “İbrahim Han ve oğlunun haremının tüm onarımlarının ve şehrin etrafına inşa edilen duvarların ve çitlerin baş veziri ve denetçisi merhum Molla Penah'tı.”⁶³ Başka bir gerçek de onun mükemmel bir mühendis olduğunu kanıtlamaktadır: “Vagif özellikle deneyimli bir mühendis olarak biliniyordu. Şuşa'daki han sarayı, yerleşim alanları ve kale duvarları onun tarafından inşa edilmiştir.”⁶⁴

Tüm bu yazılanlar, Vagif'in sadece bir saray çalışanı olmadığını, aynı zamanda ideallerine uygun olarak halkın geçimini, yaşam tarzını ve kültürünü iyileştirmek için mücadele eden çok yönlü bir kişilik olduğunu doğrulamaktadır.

18. yüzyıl, Azerbaycan'ın hanlıklara bölündüğü çok karmaşık bir dönem olduğunu unutmamak gerekmektedir. Bu hanlıklardan biri de Karabağ Hanlığı'ydı.

Tarihsel gerçekler, Vagif'in Karabağ Hanlığı'nın güçlendirilmesine, dış politikasına ve sarayın Azerbaycan'ın diğer hanlıkları ve komşu ülkelerle yazışmalarına doğrudan öncülük

⁶² *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild*, s. 553.

⁶³ A.g.y.

⁶⁴ Dadaşzadə, Araslı, s. 56.

ettiğini kanıtlamaktadır. Bu, onun derin bilgiye ve hızlı muhakemeye sahip bir politikacı olduğunu göstermektedir.

Vagif'in bu dönemdeki kamu ve devlet faaliyetleriyle birlikte sarayla sınırlı kalmadığını görmek mümkündür. Yazdığı şiirlerden, Molla Veli Vidadi, Hüseyin han Müştak (Şeki Han), Akkız oğlu Piri ve döneminin diğer şairleriyle arkadaş olduğu anlaşılmaktadır. Vatansever şair, 1797'de Şuşa'da suikasta uğramıştır.

Molla Penah Vagif de Nizami, Nesimi, Fuzuli, Zakir, Sabir ve diğer düşünürlerle birlikte Azerbaycan kültür ve edebiyat tarihinde önemli bir yer tutan söz ustalarından biridir. Vagif aynı zamanda yetenekli, becerikli bir devlet adamı, bilge bir diplomattır. Okullar açarak halkın bilgi ve eğitim ihtiyacını karşılamaya çalışan, iyi bilgiye sahip yetenekli bir öğretmen olarak tarihte yerini almıştır. Öğretmenlik kariyeri boyunca, halkla kaynaşan, kalbi halkla atan, onların en yakın dostu ve danışmanı olan bir halk öğretmeni, bilgini ve düşünürüydü. Bu yüzden halk onu kalplerinde ve zihinlerinde “her okuyan Molla Penah olamaz” diye anmaktadır.

Vagif, keskin zekası ve derin bilgisiyle halk arasında büyük saygı kazanmış ve belirtildiği gibi sarayda vezir rütbesine kadar yükselmiştir. Şair, bu görevi sırasında Karabağ'ın iç işleri ve yabancı devletlerle ilişkileri konusunda bir dizi değerli eserin öncüsü olmuştur.

2.2. Molla Penah Vagif'in Düşün Hayatı

2.2.1. Eğitimin Önemi

Vagif, zamanının seçkin bir şairi olmasının yanı sıra, açık fikirli, deneyimli ve basiretli bir siyasi figür, bilime ve eğitime özel önem veren bir öğretmendi. Şair, pratik, yaratıcı ve sosyo-politik faaliyetlerinde bilimin ve eğitimin önemini ortaya koymuş ve gençleri bilimin derinliklerine inmeye teşvik etmiştir. Vagif'in şiirlerinde okula, eğitime ve bilime doğrudan yapılan göndermeler çok güçlü olmasa da, pratik yaratıcı faaliyetinde ahlaki ve eğitim konularına gösterdiği büyük ilgi ve şiirlerinde eğitimsel ve didaktik

düşüncelere verdiği ilgi onu aktif bir eğitimci ve pedagog olarak tanınmasına olanak sağlamıştır.

Vagif, memleketinin gençliğini bilgili, aydın, açık fikirli, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırt edebilen ve olayları doğru anlayan kültürlü bir insan olarak görmek istiyordu. Bu nedenle, genç neslin eğitime ve bilgi edinmesine büyük önem veriyordu.

Vagife göre, zekâ, mükemmellik ve bilgi, bir kişinin tükenmez zenginliği, şanı ve gururudur. O insan aklının ve zekâsının gücüne çok güvenmekteydi. İnsanların ahlaki eylem ve davranışlarında körü körüne vahye, dini inanca ve imana değil, aklın ve insan zekâsının gücüne güvenmelerini istemekteydi. Ve bunların eğitim sayesinde elde edilebileceğinin farkındaydı. Vagif'in şiirlerinden, hayata karşı sonsuz bir sevgisi olduğu bilinmektedir. Şair bu nedenle hem dini hem de dünyevi eğitimin destekçisiydi. Molla Penah Vagif'e göre, eğitim kişiye gerçek yaşam olaylarına karşı doğru bir tutum sergilemeyi, zihni mükemmelleştirerek iyiyi kötüden seçmeyi öğretmelidir. O zenginliğin peşinden gitmek yerine bilgi edinmeyi ve gelişmeyi önermekteydi.

Sən gülsən, bülbül sev, xarı istəmə,
Hərgiz kamal istə, varı istəmə.⁶⁵

Şaire göre eğitimin toplumsal bir amacı olmalıdır. Yani akli eğitim cehalet ve cahilliğin karanlığını aşmalı, bilgi ve mükemmellik yoluna ışık tutmalı ve insanların zihinlerini aydınlatmalıdır. Bilgi ve marifet edinmiş eğitimli insanlar aynı zamanda tüm becerilerini bu halkın kültürel dünyasının gelişimine adanmalılar.

Vaqifəm, bir aşiqi-kamil-yox əsla kəmliyim,
Hər zaman yarın xəyalı ilə olur xürrəmliyim.
Heç tutmaz eşqdə nədan ilə həmdəmliyim,
Bəlkə, zahid, səndən artıqdır adəmliyim,
Sevdiyimdir huridən əla, mələklərdən gözəl.⁶⁶

⁶⁵ Vaqif, *Əsərləri*, s. 97.

⁶⁶ A.g.e., s. 178.

Molla Penah'a göre her sevgi dolu insan, hem entelektüel hem de ahlaki gelişim düzeyleri birbirleriyle uyumlu olduğu zaman mutludur. Şiirin bu parçası aynı zamanda derin bir pedagojik fikir de içermektedir. Bu, eğitimin eğitici doğasıdır. Diğer bir ifadeyle, Vagif eğitimi ve terbiyeyi birbirinden ayırmaz ve böylece entelektüel olarak gelişmiş eğitilmiş bir insanın maneviyatının da sağlıklı olması gerektiği sonucuna varmıştır. Ne yazık ki, söz konusu dönemde bilime ve eğitime önem verilmemekte ve yöneticiler çocuklarının eğitimini umursamamaktaydılar. Bu da kuşkusuz çağın en büyük hatalarından biridir. Bu nedenle, Vagif adaleti saptıran ve yetiştirdiği insanların hiçbirinde “güzbü-buhtan”dan başka bir şey görmeyen çağdan memnun olmadığını belirtmektedir. Eğitime önem verilmemesinden, insanların eğitime olan ihtiyacı görmemesinden üzüntü duymakta, eğitilmiş ve okuryazar bireylere saygı gösterilmemesine öfkelenmektedir.

Vagif'in şiirleri genç nesilde bilimsel bir dünya görüşünün oluşması, onların şanlı ve şerefli tarihimiz, kültürümüz ve geleneklerimizin ruhuyla yetiştirilmesi için geniş fırsatlar açmaktadır. Çünkü şiirleri tarihi bilgi sağlama açısından çok ilgi çekicidir. Daha doğru bir ifadeyle şairin şiirleri Azerbaycan yaşamının kültür ve tarihinin bir aşamasıdır.

Vagif'in şiirlerinin çoğu yerel rengarenkliği, ulusal giyim ve dekorasyon kurallarını, etnografik zıratı anlatmakta, halkın gelenek ve göreneklerinden saygıyla bahsetmektedir. Betimlenen kızların giyim ve süslemeleri hakkındaki bilgiler sadece etnografik bir bakış açısından değerlendirilmekle birlikte, aynı zamanda dönemin kızlarının dış güzelliklerini daha gerçekçi bir şekilde canlandırmada önemli bir rol oynamaktadır. Her giyim, süs, gelenek belirli koşullarda yaşayan insanlara ait olmakta ve o sınıfın gelenek ve görenekleri hakkında doğru bir fikir vermektedir. Böylece, ya göçebe nüfusun gelenek ve göreneklerini ya da şehir toplumunun geleneklerini yansıttığına tanık olmak mümkündür.

Barmağında xatəm, guşində tənə,
Gireh-gireh zülfün tökə gərdanə,
Gülabətin köynək, abı nimtənə,

Yaxasında qızıl düymə gərəkdir.⁶⁷

veya:

Gah zaman başına tirmə şal bağlar,

Gah olur ki, zülf gizləyib, xal bağlar,

Kəlağayın qabağına al bağlar,

Yaşılın altından, ağın üstündən.⁶⁸

Vagif, bu kadar zarif giyinen kızların makyaj, göz kalemi ve kına kullandığını göstermektedir. Gelinlerin kemer, altın bilezik, yaşmak, pembe gömlek, altın etek, altın mendil ve eşarp giymiş bir şekilde tasvir edilmesi, modern dönem gençliğini o dönemin giyim tarzları ve gelenekleriyle tanıstırmaktadır. Yüzyılın milli şöenlerinin gelenekleri, giyim kuralları ve özellikleriyle tanışma, genç nesilde kültürel tarihe karşı bir sevgi duygusu aşılacaktır.

Bu şiirler Vagif'in çizdiği gerçekçi bir tablo gibidir ve her genç bu renkli tabloya bakarak 18. yüzyıl hakkındaki fikirlerini daha da geliştirebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu şiirler aynı zamanda gençlere etnografik bilimsel bilgi sağlaması açısından da değerlidir.

Azerbaycan'ın yaşamını, tarihini ve kültürünü gerçekçi bir şekilde yazdığı şiirlerde tasvir eden Molla Penah Vagif, tarihi olayları ve dönemin özelliklerini doğru bir şekilde ortaya koymakta, genç nesile halkın yaşam tarzı ve gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgi vermekte ve onların bilgilerini daha da derinleştirmelerine hizmet etmektedir. Bu tür şiirlerin önemini F. Köçerli de çok takdir etmektedir: "...Vagif'in tasviri bir pelerin, bir kürk, pantolon ve bir tüfektir ve Tiflis eserlerinin tasviri... bilginlerin gözünde gerçekten de güzel eserlerindendir. Yüz yıl önce, babalarımız ve dedelerimiz yaşamış olduğu adap ve ahlakı, giyim ve kuşamları, arzuları ve umutları... ve kısacası, o yüzyılın gelenekleri ve göreneklerini... Vagif, güzel yazı ve belagatle yazmış ve gelecek nesillere unutulmaz biriz ve miras bırakmıştır."⁶⁹

⁶⁷ A.g.e., s. 76.

⁶⁸ A.g.e., s. 54.

⁶⁹ Köçerli F., *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, Az.SSR EA nəşri, 1963, s. 201.

2.2.2. Anadilde Eğitim

Yaşamın tatlılığını, güzelliğin betimini, gerçeklikle olan hassas bağını ortaya koyan Vagif şiirlerinde, müzikten daha güzel olan anadilinin tatlı sesi ve ince cazibesini kolay bir şekilde sezmek mümkündür.⁷⁰

Molla Penah Vagif anadili ve öğretimi hakkında bilimsel ve teorik fikirler öne sürmemiş olsa da şiirlerinin incelenmesi sayesinde, şiiri halkın bilincini etkilemenin güçlü bir aracı olarak çok değerli bulunduğu söylenmelidir. Onun halkın anlayabileceği şekilde veya daha doğrusu anadilde yazmaya vurgu yaptığı da açıktır. Halkın yaratıcı gücüne derinden inanan ve onu seven vatansever şair, entelektüel yeteneklerin geliştirilmesi için ana dilde öğretimi savunmaktadır. Bu talebi kendi yaratıcılığıyla kanıtlayarak başkalarına örnek olmuştur. Böylece halkın geniş kitlelerine hitap etmek için ana dilde yazmayı gerekli görmekteydi. Azərbaycan diline özgü doğallık, açıklık, güzellik, imgelem ve akışkanlığın şairin yazdığı şiirlerde kendi ifadesini bulması da tesadüf değildir.

Şair halk yaratıcılığına ve milli dile bilinçli bir şekilde yaklaşarak, dilin zengin hazinesinden ince ifadeleri, güzel ve mecaz kelimeleri dikkatlice seçmiş ve bunları edebi dile kazandırmaya çalışmıştır. Sıradan konuşmayı ve basit ifadeyi ustalıkla kullanmış, klasik geleneklerin çerçevesini aşmayı başarmış ve Azərbaycan halk şiirinin orijinal örneklerini ana dilde yaratmıştır. Dilin halk ruhunun saflığını, sadeliğini, berraklığını ve varlığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bu, Vagif'in halk yaratıcılığına dair örneklerinden, günlük dile dair derin bilgisinden ve insanlara olan sevgisinden kaynaklanmaktadır. Vagif, ortaya koyduğu her fikri sadece eğitilmiş insanlara değil, aynı zamanda halk kitlelerine de daha kolay bir şekilde iletmeyi amaçladığından, halkın günlük diline daha fazla önem vermiş, halkla kendi dillerinde, yani anadilinde konuşmayı tercih etmiştir. Şiirlerinde sanki halk konuşuyormuş gibi, insanların varlığı ve maneviyatı duyulmaktadır. Bu nedenle Vagif'in şiirlerinde kapsamlı açıklama gerektiren anlaşılması zor dizeler veya kıtalar bulmak neredeyse mümkünsüzdür. Şiirleri sade, doğal, açık, canlı ve

⁷⁰ Əlioğlu M., *Məhəbbət və qəhrəmanlıq*, Bakı, Yazıçı, 1979, s. 95.

mecazlıdır. Şiirleri Azərbaycan doğasının renkliliğini, halkın ruhunu ve karakterini, dilin tazeliğini ve müziğini aktarmaktadır.

Vagif'in dili çok anlaşılırdır. Sözleri, ifadeleri ve cümleleri doğal ve tatlıdır. Cümle ve sözlerdeki tatlılık şairin dilini basitleştirmektedir. Şair bir anlamda halkın güzel bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Vagif'e göre, halkın yaşamı ve geçimini ilgilendiren, onların ruhuna benzeyen ve onların duygu ve hislerini, sevinçlerini ve üzüntülerini ifade eden her kelime güzel ve değerlidir ve bu nedenle de etkisi daha çoktur. Molla Penah, Farsça veya Arapça ifadeler kullanmaktan kaçınmış ve halkın kolayca anlayabileceği saf Azərbaycan dilinde yazmayı tercih etmiştir. Samimi bir dille yazdığı şiirleri, Azərbaycan halk şiirinin orijinal örnekleri olarak insanları büyülemektedir.

Şiirlerindeki dizeler, ses ardışıklığı ve mantıksal yapısıyla okuyucunun dikkatini çekmektedir. Bu, şiirin okunmasını, ezberlenmesini, anlaşılmasını ve uzun süre akılda kalmasını kolaylaştırmaktadır.

Arzum budur, gözüm tikəm gözüne,

Danışarsan, qulaq verəm sözüne.

Ta ölüncə baxım günəş üzünə.

Arzum canda qalıb, doyan deyiləm.⁷¹

Buradan da anlaşılacağı üzere Azərbaycan dilinin şiirsel güzelliğini ve gücünü parlak bir şekilde ortaya koyan Molla Penah Vagif, halk dilinin yasa ve kurallarından sapmamış ve tek bir gereksiz kelime kullanmamaya özen göstermiştir. Çünkü Vagif de milletin ana öğelerinden birinin dil olduğunu çok iyi anlamıştı. Dil, her insanın hangi topluma ait olduğunu belirten en önemli göstergelerden biridir. Dil, halkın en değerli nimeti, tükenmez bir kültür hazinesidir. Dil, zengin bir hazinenin ve insan maneviyatının anahtarıdır.

⁷¹ Vaqif, *Əsərləri*, s. 51.

2.2.3. Ahlak Görüşü

Vagif'in eserlerinde Azerbaycan halkının gelenek ve görenekleri, milli yaşam biçimi, dönemin ahlakı ve etik normları yüksek profesyonellikle tasvir edilmiş, kişiliğin uyumlu gelişimini etkileyen faktörler, eğitimin amacı ve içeriği hakkındaki fikirler yansıtılmıştır. Bundan ilave mücadele motifleri, hayata bağlılık ve hayatın nimetlerini doğru bir şekilde kullanma çağrısı da önemli yer tutmuştur.

Şaire göre eğitimin amacı, halkını ve vatanını tüm varlığıyla seven, kötülük yapanlara ve düşmanlara karşı mücadele eden vatansever, hayırsever ve iyi kalpli insanlar yetiştirmektir.

Molla Penah, eserlerinde ortaçağ Azerbaycan'ında hüküm süren toplumsal eşitsizliği, adaletsizliği ve her türlü yolsuzluğu eleştirmekten çekinmemiştir. Kültürel ilerleme için mücadele etmiş ve genç neslin yüksek ahlaki niteliklerle yetiştirilmesini bu mücadelenin ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür.

Bu nedenle şair, toplumdaki ahlaksızlıklara, bozukluklara ve gençlere asil nitelikler aşılama çalışmalarına karşı mücadeleyi, çocuklarının yetiştirilmesini umursamayan, yoldaşıktan, dostluktan ve güvenden uzak olan kişilerin karakteristik iğrenç niteliklerini eleştirerek başlatmıştır. Molla Penah Vagif, dış çevrenin kişilik oluşumu üzerindeki etkisine dair ikna edici kanıtlar sunmanın yanı sıra, eğitimi de belirleyici bir faktör olarak ön plana çıkarmış ve sonda ise terbiyenin her şey olduğunu belirtmiştir.

Vagif, halkına ve çalışkan insanlara karşı ilgisiz, sadece kişisel tutkularıyla yaşayan bencil insanlara keskin bir şekilde itiraz ettiğini göstermekteydi. Bu tür insanları aşağılık, değersiz olarak damgalamaktan çekinmemiştir. İnsanları çirkin özelliklerden uzaklaştırmaya çalışmakta, hayata, etkinliğe ve emeğe seslemektedir. Çağın insanlara bahsettiği aldatma, hilekârlık, şüphe, güvensizlik, para ve devlet hırsı gibi olumsuz niteliklere amansızca saldırmaktadır. Tüm bunların nedenini yaşadığı toplumsal çevrede ve çağda görmektedir. Bu nedenle, Vagif'in şiirlerinin ana fikri, bir kişiyi ruhsal olarak değiştiren, eğiten ve yükselten ahlaki saflık ve

yaşadığı dönemde hüküm süren adaletsizliğe, insan haklarının çiğnenmesine, gerici yaşam standartlarına ve feodal ahlakın iğrenç özelliklerine karşı uzlaşmazlığıdır.

Molla Penah Vagif, halkın yaşam tarzında, geçiminde, gelenek ve göreneklerinde yenilik ve güzellikler aramaktaydı. Hayatın ilerlediği bir dizi ilerici meseleleri (kadınların özgürleşmesi, aydınlanma, dünyevi bilimlerde uzmanlaşma ve yaşamda yüksek ahlaki gelenekleri takdir etme) halkın yararına çözmeye ve toplumun sınırlı yönlerini bilge zekasıyla ortaya çıkarmaya ve göstermeye çalışmaktaydı. N. Halilov'a göre Vagif'in temel ideolojik referans noktası, "bir yandan gerçek hayatın insanların şahsında tasvir edilmesi, diğer yandan kamusal yaşamdaki adaletsizlikleri ve zihinsel sınırlamaları bilge akıl ve şiirsel fikirlerle iyiliğe kanalize etme girişimidir."⁷² Bu fikirler, şairin "Görmedim" dizesiyle ünlü şiiri de doğrulanmaktadır. Vagif bu şiirinde dönemin ahlaki acizliğini, aldaticılığını ve saf dinden uzaklaşmışlığı halkın bakış açısıyla çürütmekte, dönemin insan maneviyatına indirdiği darbeyi anlatmakta ve devrin sosyo-politik yaşamını gerçekçi bir şekilde resmetmektedir.

Mən cahan mülkündə mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim.
Bivəfadan lacərəm, təhsili-hacət görmədim.⁷³

Vagif, kendi dönemindeki insanlardan sadakat, iman, dindarlık ve sadakatsizlikten ders çıkarma gibi tutumları görmediğini, gizli iftiradan başka tek bir hikâyeye duymadığını belirterek, mevcut sisteme itirazını dile getirmiştir.

Toplumda hüküm süren cahillığe, insanların asil ahlaki niteliklerden uzak olmalarına öfkelenmekte ve itiraz sesini yükseltmektedir. Vagif şah ve dervişlerin açgözlülüğünü, tamahını,

⁷² Xəlilov N., "Vaqif lirikasında əxlaq və estetika", *Azərbaycan müəllimi* qəzeti, Bakı, 1968, 13 sentyabr

⁷³ Vaqif, *Əsərləri*, s. 127

fesatlığını və kendi kişisel çıkarları üçün hər türlü olumsuz eylemə başvurmalarını cəsarətlə ifşa etməkdədir. Bu insanlar üçün mutluluk sadəcə servet, taht və taç sahibi olmaktır. Bu amaç uğrunda kan dökmək kimi iğrenç eylemləri yapmaktan bile çekinmezler.

...Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngü-cədəl,
Dirhəmi dinar üçündür hər şeyə yapıssa əl...⁷⁴

veya:

Hər kişi hər şeyi ki, sevdi, onu behtər istədi,
Kimi təxti, kimi taci, kimi əfsər istədi.⁷⁵

vəya:

...Padşahlar dəmbədəm təxsiri-kişvər istədi...⁷⁶

Vagif, insanlarda inanç, güven və dostluk gibi yüksek duyguların eksikliğinden yakınmaktadır. Dünya mallarına olan açgözlülüğünde herkesi eşit görmektedir. O bu konuda padişahla dilenci, zenginle fakir arasında bir fark görmemektedir. Dünyayı saran gürültü ve kargaşanın, aldatmacanın, hilenin, fitnenin, savaşın, kavgaların vb. hepsinin zenginlik, dirhem ve dinar uğrunda olduğunu söylemektedir. Devran insanların zihinlerini öyle bir zehirlemiştir ki, iyiliği fark etmemekte, onu kötülük olarak algılamaktadırlar.

Xəlqi-aləm bir əcəb düstur tutmuş hər zaman,
Həmsi qəmli könlü kim, sən edər olsan şadiman,
O sənə, əlbəttə ki, bədgüluq eylər, biguman,
Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman.
Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim.⁷⁷

Vagif için cesaret, onur, alçakgönüllülük, inanç ve güven gerçek bir insanın karakteristik özellikleri olan asil niteliklerdir. Bu asil duyguların ateşli bir propagandacısı gibi davranmakta ve büyüyen neslin bu tür ahlaki niteliklere sahip insanlar olarak görmek istediğini vurgulamaktadır. Sürekli olarak bu ideal için savaşmakta,

⁷⁴ A.g.y.

⁷⁵ A.g.e., s. 128

⁷⁶ A.g.y.

⁷⁷ A.g.y.

çok çalışmaktadır. Fakat şairin gayretlerine rağmen feleğin çarkı kendi istediği gibi dönmeye devam etmekteydi.

Gün kimi bir şəxsə gündə xeyr versən səd həzər,
Zərrəcə etməz ədayi-şükri-nemət aşkar,
Qalmayıbdır qeyrətü şərmü həya, namusu, ar,
Dedilər ki, etibarü etiqad aləmdə var,
Ondan ötrü mən də çox gəzdim, nəhayət görmədim.⁷⁸

Bu nedenle Vagif, böyle bir çağda iyi ve kötü ayrılmadığı, hak ve adaletin olmadığı, yalan ve ikiyüzlülük, keyfilik ve kanunsuzluk gibi karakterlerin haklı gösterildiği bir topluma açıkça itiraz etmiştir. Büyüyen nesilde çağa ve onun ahlaki niteliklerine karşı bir iğrenme duygusu aşılamaaya çalışmıştır. Vagif, aylaklığı, bozgunculuğu ve kıskançlığı hoş olmayan nitelikler olarak görmüştür. Şair, böyle kimseleri ağyad, nafehm, har diye betimlemiştir.

Müxtəsər kim, belə dünyada gərək etmək həzər,
Ondan ötrü ki, deyildir öz yerində xeyrü şər,
Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mütəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənən işlərdə əhkamü ləyaqət görmədim.⁷⁹

Ahlak ve görgü kurallarından, insanın manevi güzelliğinden, ahlaki saflığından ve içsel gelişiminden bahseden şair, ahlaki sorunları çözerken özgür aşk fikrini öne sürmekte ve bu yolda her türlü acıya katlanmayı ve ahdine ihanet etmemeyi tutarlı bir şekilde savunmaktadır. “Şair böylesine parlak, saf bir gerçeği öğretmekteydi: aşk, sevgi, güzellik ancak aşıklar arasında saf, temiz, berrak ve aydınlık bir bağ yaratıldığında birleşebilir. Güzellik özgür, bakir ve yüce aşka layık bir niteliktir, yalnızca manevi ve ahlaki saflık açısından yüksek olanların, büyük doğaların deneyimleyebileceği bir niteliktir.”⁸⁰

⁷⁸ A.g.y.

⁷⁹ A.g.e., s. 129

⁸⁰ Əlioğlu, s. 98

Vagif'in şiirlerindeki ahlaki ve estetik normlar, 18. yüzyılda hakim olan zühd ve çileciliği vaaz eden skolastisizme karşı itiraz olarak görülebilir. Onun ahlaki fikirleri, hayata, insana, yaşam biçimine ve davranışlarına karşı tutumunda daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Vagif, geçmiş gelenek ve göreneklere destek verenlerden farklı olarak, zamanının ileri düşünce düzeyinde günlük yaşamda, aile gelenek ve göreneklerinde ve bilinçte yenilik ve güzellik armaktaydı. Bir kişinin ruhunu yükselten, arzu ve özlemlerine ilham olan ve maneviyatını parlak ve zengin kılan kişi, milli ahlaki değerlerin örneği haline gelebilmektedir.

Molla Penah dönemin feodal ataerkil ahlakına karşı çıkmakla yetinmemiş, şiirleri aracılığıyla büyüyen nesile aşılması gereken olumlu ahlaki nitelikleri sık sık ve açık bir şekilde vaaz etmiştir. İnsanlar arasında yüksek ahlaki ve manevi niteliklerin yaygınlaştırılmasını isteyen Vagif, cesaret, yiğitlik, yoldaşlık, dostluk, sadakat, hümanizm, vatanseverlik, enternasyonalizm ve diğer manevi nitelikleri gerçek bir insanın gelişimi için olmazsa olmaz koşulları olarak görmektedir. Bu niteliklerin, birbirini tamamladıklarını ve her insanda bütünlüklü bir şekilde geliştirilmesinin gerekli olduğunu düşünmektedir. Örneğin, yoldaşlığı ve dostluğu vaaz eden şair, bu amaç uğruna hayatını feda etmeye hazır ve dostun değerini bilen yoldaş ve dosttan korkusuzluk, yiğitlik, cesaret ve sadakat gibi ahlaki nitelikler talep etmektedir. Bu tür insani nitelikler, her insanın manevi dünyasının ve varoluşunun göstergesidir. Bu nedenle şair, büyüyen neslin bu tür manevi niteliklerle eğitilmesini önermektedir.

Mərd igidlər özünə məhbəsi meydan bilir,
Sanma kim, nakəsü namərd bu meydana düşər.⁸¹

veya

İgidlərdə gərəkdir yaxşı ad aləmdə söylənsin,
Həyatı baqıdır ol kimsənin ki, nikinam olsun.⁸²

⁸¹ Molla Pənah Vəqif, *Əsərləri*, Bakı, Azərnəşr, 1960, s. 148.

⁸² A.g.e., s. 156.

Şair, cesareti iyilik ve yardımseverlikle ilişkilendirmektedir. Bu tür manevi niteliklere sahip insanlara çok değer vermektedir. İnsanlığın ölçütü, halka hizmet etmek, vatan uğruna kahramanlık yapmak, halkın mutluluğu için onurlu hayatını feda etmektir. Vagif'e göre, bu tür insanlar her durumun üstesinden gelebilmeli, cesur, yiğit, sadık ve asil ahlaki niteliklere sahip olmalıdır.

Riyayü kibrü gizbü büxl olur nayab igidlərdə,
Təvazödür səfavü sidqilə əsbab igidlərdə.⁸³

Vagif, hakikat ve adalet için mücadele eden cesur gençlerin, aynı zamanda cezaevlerini de bir savaş alanı olarak görmeleri gerektiğini söylemektedir. Böylece onların mücadelelerin son bulmadığına vurgu yapmaktadır.

Özün kişi deyən kimsə sədaqət sənətin işlər,
Nədən kim, olmayıbdır heç kim kəzzab, igidlərdə,
Hücumi-ləşkəri-təklifi-yarani-vəfadarə.⁸⁴

Ona göre, cesaretin en belirgin belirtileri olan metanet ve dayanıklılık, işte bu durumda, tıpkı “seddi İskender” gibi, zorluklar ve engeller karşısında sarsılmaz kalacaktır.

Misali-səddi İskəndər gərəkdir tab igidlərdə.⁸⁵

Vagif'in eserlerinde vatanseverlik, halkların dostluğu ve estetik terbiye gibi konulara özel olarak yer verildiğini görmek mümkündür.

İgidlik iddiasın edənə layiq deyil yalan,
Vəfasızlıq nisalərdə, deyildir bab igidlərdə.⁸⁶

Gençlere yüksek maneviyat ve insani nitelikleri aşılama fikri, Vagif'in sevgi ve şefkati öven şiirlerinde daha da belirgindir. Şaire göre, sevgi ve şefkat tek bir bireye ait değil, adeta evrensel yaşam sevgisidir. Seven her insan manevi ve ahlaki niteliklere sahip olmalı,

⁸³ A.g.e., s. 144.

⁸⁴ A.g.y.

⁸⁵ A.g.y.

⁸⁶ A.g.e., s. 144.

hayatın kendisinde güzellik arayan iyimser bir kişi olmaya gayret etmelidir.

Vagif aşıklarda zorluklarla yüzleşebilmek için cesaret, inanç, güven ve samimiyetin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Genç nesile, vatanseverliği ve cesareti süsleyen ana etkenin saf sevgi olduğu düşüncesi aşılanmaktadır. Sevgi, insan doğasını, insanın ruhsal ve psikolojik dünyasını zayıf, sınırlı eğilimlerden, zayıf ve kirli tutkulardan temizlemekte ve arındırmaktadır. Sanki insana, insanlığa cesaret ve mücadele dersi vermektedir. Bunu gelecekteki mutluluğun bir teminatı olarak görmektedir.

Şairin çocukların eğitimi, bilgili ve kültürlü olmasını istemesi ve onları zengin bir manevi dünyaya sahip insanlar olarak yetiştirme kaygısı, insanlığı ve vatanseverliğiyle ilintiliydi. Molla Penah Vagif'in arzu ve isteklerinin somutlaşmış hali olan şiirleri, hayata ve insanlara bağlılık, samimiyet ve sevgi duygularıyla zengindir. Bu sevgi sadece sevdiğine değil, tüm insanlara, insanlığa, hümanist duygulara yöneliktir.

Molla Penah'ın eserlerinde insanlık, yaşayan ve seven insanların duygu ve hislerini doğal ve gerçekçi bir şekilde, ayrıca olağanüstü bir sanatsal tutkuyla yansıtmaya yeteneğidir. Bu nedenle Vagif, dizelerinde hayatın ve insanın güzelliğini, insan kalbini çarptıran aşk duygularını ve arzularını renklerle yüceltmıştır. Lirik şiirlerinde insan ve güzellikleri çok basit, doğal ve ikna edici bir şekilde tasvir etmiştir. Bu sanatsal tasvirlerde, kişi ve onun eşsiz güzelliği okuyucunun gözlerinin önünden bir film şeridi gibi geçer ve sonra insanlara duyulan sevgi daha da alevlenir. Vagif'in şiirlerinde, insanların sadece dış güzelliği değil, aynı zamanda iç dünyası ve ahlaki karakteri de yansıtılmıştır.

Vagif'in şiirlerindeki estetik ideal, etik ve güzellik içeriği mükemmel, her bakımdan hazırlanmış, ahlaki ve ruhsal olarak gelişmiş, berrak düşünceli, parlak zekalı ve maneviyatı saf ve sağlıklı insanların tasvirinden oluşmaktadır. Ona göre estetik güzellik, yaşayan kişinin ahlak ve diğer ruhsal nitelikleriyle ilgili bireysel-fiziksel güzellik ve ruhsal inceliğin birliğinden kaynaklanmaktadır. Vagif, görünüşte mütevazı, aklı başında, dostluk yolunda zarar

görmekten korkmayan ve mükemmellik ve güzelliklerinde kusursuz insanları, güzel kadınları aramaktadır.

İnsan kişiliğine ve onuruna saygı, Vagif'in ahlaki görüşlerinin önemli özelliklerinden biridir. Onun hümanizmi “bir yandan, gerçek dünyada var olmayan güçler karşısında insanı aşağılayan ve köleleştiren, onu dünyevi mallardan vazgeçmeye ve duygularını ve zevklerini öldürmeye çağıran, onu körelten ve hareketsizliğe iten çilecilığe karşı mücadelede, diğer yandan da en vahşi feodal baskıya ve insan kişiliğinin acımasızca çiğnenmesine karşı mücadelede oluşmuş ve gelişmiştir.”⁸⁷

Vagif'in hümanizmi, milli duygudan, ölçülü ve akıllı siyasetten yoksun beyler ve onların yönetiminde hanlıklar arasında dökülen masum kanlara, esir alınanların acı kaderine, açlıktan kemik kemiren çocuklara ve ihtiyaç içinde yaşayan insanların felaket ve trajedilerine duyduğu acıma ve protestosunda da kendini göstermektedir. Hümanizminin karakteristik özelliği, çağdaşları gibi, insan mutluluğunun temelini onun özgürlüğünde görmesidir. Vagif'in hümanizmi yalnızca insanlara değil, aynı zamanda genel olarak tüm canlılara, hayata ve doğaya yöneliktir.

Şairin hümanizmi, yoldaşlığa ve dostluğa olan sadakatinde ve samimiyetinde de kendini göstermektedir. Vagif, dostça ilişkilerin yüzeysel olmaması gerektiğini, ince ve kopmaz bağlarla birbirine bağlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, vatanın ve halkın mutluluğu ve güvenliği için çalışan insanlar arasında birlik, dostluk ve yoldaşlık olmalıdır. İnsanların aynı amaç uğruna başarılı bir şekilde mücadele etmesinin anahtarı, büyük ölçüde dostça ilişkilerin ve arkadaşlığın oluşmasına ve güçlendirilmesine bağlıdır. Bu ilişkiler ne kadar güçlü olursa, kişi kendisi için belirlediği hedefe o kadar hızlı ulaşabilmektedir. Vagif, dostluğun temel koşullarının sadakat ve güven olduğunu vurgulamakta ve dostların sadakatini tam da zor zamanlarda test etmenin gerekli olduğunu düşünmektedir.

⁸⁷ Göyüşov Z., *Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri*, Bakı, Az.SSR EA nəşri, 1960, s. 191.

Molla Penah sadece yoldaşlık ve dostluğun bir propagandacısı olarak görülmemelidir. Onun kendi hayatı da sadık dostluğun bir örneği olarak gösterilmelidir. Döneminin birçok şairiyle (yukarıdada da belirtildiği gibi Molla Veli Vidadi, Hüseyin han Müştəg, Akkız oğlu Piri, vb.) arkadaştı. Vagif ile Vidadi arasındaki dostluk, kutsal ve gerçek dostluğun bir ifadesi olarak gençler için bir örnek teşkil etmektedir.

Saraydaki yüksek mevkiine rağmen Vagif, Vidadi ile yakın ve samimi bir arkadaş olarak yazışmış, sevinçlerini ve üzüntülerini onunla paylaşmış ve sosyal düşünce ve dünya görüşlerindeki farklılıklar dostluklarına zarar vermemiştir. Hayatının en zor zamanlarında Vagif, Vidadi'ye sadık ve güvenilir bir arkadaş olarak kalmış ve ona yardım etmiştir. Her iki şair de hayata, hümanizme ve adaletsizliğe karşı mücadeledeki ideallere ilişkin düşüncelerde birbirine çok yakındır.

Yoldaşlık ve dostluğa ilişkin görüş belirten hümanist şair, bunu bir kişi veya bir milletle sınırlamayarak, diğer milletlerle dostça ilişkiler kurmanın önemini vurgulamakta ve bu duyguları bir anlamda enternasyonalizme yükseltebilmektedir. Vagif, tüm milletlere aynı gözle bakılmasını, iyi niteliklerinin yaratıcı bir şekilde takdir edilmesini ve her milletin milliyet veya dine bakılmaksızın ulusal kültürünü buna göre zenginleştirmesini önermiştir. Kişisel yaşamı ve yaratıcılığıyla bu bilge fikre sadık kalmış ve diğer insanları da aynısını yapmaya çağırmıştır. Diğer insanlara karşı tutumunda bu samimi dostluğun açık bir ifadesini görmek mümkündür.

Halkların dostluğu fikri, Molla Penah Vagif'in eserlerinde de geniş bir şekilde kendine yer etmiştir. Bu bağlamda, Tiflis'e adanmış şiirleri ilgi çeken örneklerdendir. Tiflis'e, memleketi kadar düşkündür. Tiflis'e olan samimi duygularını şu şekilde ifade eder:

Mərhaba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,
Yığılıbdır ona cəmiyyəti hurü pərinin.⁸⁸

⁸⁸ Vagif, *Əsərləri*, s. 132.

Dini ayrılık ve katı mezhepçiliğin hüküm sürdüğü bir dönemde, bu samimi dostluk duyguları Gürcü kızının simasında, Gürcü halkına karşı tutumunda açıkça ifade edilmektedir. Şair, Gürcü kızını Azerbaycan güzelinden asla ayırmamaktadır. Ona karşı şefkatli duygularını aynı tutkulu ilhamla ifade etmektedir. Tüm bunlar, hümanist şairin büyüyen nesli yoldaşlık, dostluk ve enternasyonalizm ruhuyla eğitime arzusundan kaynaklanmaktadır. Hümanizm, dostluk ve enternasyonalizm ideallerini destekleyen eserleri ve kişisel hayatı, bugün bile genç nesli yüksek bir maneviyat ruhuyla eğitmeye hizmet etmektedir.

Vagif'in çocukları halk ruhuyla eğitime, onları entelektüel olarak çok geliştirmiş, saf ruhlu insanlar olarak görme arzusu, vatanseverliğinden ileri gelmektedir. Molla Penah için vatanseverlik, halkın yaratıcı gücüne olan inanç, bilinçli bağlılık ve vatanın, dilin ve kültürün gelişimine duyulan sevgidir. “Görmedim” şiirinde, halkın acılarına ortak olduğunu iddia eden, ancak gerçekte dünya mallarını ve servetini biriktirmekten zevk alan, aldatici, bencil ve hırslı olan ve iç yetersizliklerini ortaya koyan insanları sert bir şekilde eleştirmesi de bu yüzdendir. Halkını ve vatanını derinden seven şair, bu asil duyguları insanlara vaaz etmektedir.

Onun faaliyeti şiirleriyle sınırlı değildir. Yüksek ahlaki ve estetik nitelikleri ve manevi hoşgörüsü, Vagif'i çağdaşlarından vatansever bir kişilik olarak ayırmaya yetmektedir. Ülkenin zor zamanlarında zorluklarla yüzleşmesi, kalemını bir mızrağa çevirmesi, kelimelerin gücünü iç ve dış düşmanlara yöneltmesi, vatanın çıkarlarını her şeyin üstünde tutması ve acıya ve yoksunluğa katlanması, Vagif'in kamuoyunun temsilcisi olarak ahlaki ve manevi niteliklerini ortaya koymaktadır. Vatanseverlik duygusu, halkın yaşamına ve düşüncesine olan hayranlığı, manevi saflığı ve cesareti, Vagif'i kendi zamanında çok ünlü yapmıştır.

Şair şiirlerinde, yaşadığı vatan olan Azerbaycan'ın toponimisini, coğrafi yapısını, sanatsal bir dille, rengarenk bir şekilde anlatmaktadır. Bu anlatım vatanın gizemli güzelliği okuyucunun gözleri önünde adeta canlanmaktadır. Okuyucu vatanın güzellikleri karşısında büyülenmektedir. “Çıxıbbasmaq seyrinə, edib seyri-çömən

gəldim” dizeleriylə başlayan şiirində vatanına olan bağlılığını və sevgisini açıqca dile getirmektedir. Samimi duyğularını uyandıran vatan, Gazah dağlarında bir çiçək bəhçəsi gibidir.

Çıxıbbaşmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,
Ayaq üstən Qazağa bir gedib, gördüm vətən, gəldim,
Qızıl gül açılan günlərdə gülzari — Qarabağa
Sənin olsun, əzizim, böylə məlumun ki, mən gəldim.

Mən idim abi-yarı bu gülüstanın əzəl gündən,
Yetirdim təzəcə güllər, gənə mən təzədən gəldim.
Xəyalın mühlik azarı məni az qaldı öldürsün.
Qayıtdım rəhküzari-qəbrdən, yırtmış kəfən, gəldim.⁸⁹

Köyünü və gözəl doğasını sonsuz bir aşkla seven Vagif, bu güzelliklərin savaşılar sonucu harap olmasından dolayı üzünməkdir. Çünki geri kalmışlıq və yoksulluq insanları bir örümcek ağı kimi sarmışdır. Şair memləketinin bu halini görünce acı çəkməkdir. Şair, “Kür qırağının əcəb seyrangahı var” dizeleriylə başlayan və vatanseverlik duyğularını aşıl原因 bir şiirində kendi duyğularını və hislərini açıqca dile getirmektedir.

Qış günü qışlağı Qıraq basanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası heyif ki, yoxdur!⁹⁰

Şair, yöneticilerin (cahil hanların) düşüncesiz politikaları sonucu harabeye dönen köyləri gördüğünde, yüreği sızlamakta, üzüntüye kapılmakta və yoksul köylü kadınlara acımaktadır. Çin'in bile bu gözəl, mütevacı ve erdemli kadınlarının böyle süslemelere ve elbiselere sahip olmadığını belirtmektedir. Fakat onların böylesine yoksulluq içinde yaşamaları şairi düşündürmektə, gözəl yerlərin cesur insanların, kültür ve zenginliği görmək istediğini ifade etmektedir.

⁸⁹ Vaqif, s. 158.

⁹⁰ Vaqif, *Əsərləri*, s. 83.

Vagif'in bu tür şiirleri, dinsel fanatizmin hüküm sürdüğü ve bir savaş alanına dönüşmüş karanlık memleketinde eğitim ve kültüre gereken önemin verilmemesinden duyduğu yakınmayı açıkça dile getirmektedir. Hatta öyle bir noktaya gelmiştir ki, güzel köy kızları ve gelinleri kendilerini okşamayı ve süslenmeyi unutmuş, kadınsı çekiciliklerini kaybetmişlerdir.

Bu diyarda kalağay yox, kətan yox,
Sinəm buta, müjgan oxun atan yox.
...Bəzək bilməz bu diyarın göyçəyi,
Tanımaz al çarqat, zərin ləçəyi.⁹¹

Diğer ülkelerin güzelliklerinden farklı olmayan vatan kızlarının yoksulluğu ve maddi sıkıntıları vatansever şairi üzmetmektedir. Sanki doğası gereği güzel olan memleketini kırmızı bezle süslemek ve vatan evlatlarını doğanın güzelliklerini hisseden insanlar olarak görmek istemektedir. Doğanın güzelliklerinin tadını insanlarla birlikte çıkarmak vatansever şairin yaşam misyonuydu. Doğayı insanlardan ayrı, ya da tam tersini düşünmemektedir. İnsanın doğayla birliği şaire ilham vermektedir. Fakat belirtildiği gibi aradaki uyumsuzluk onu pişmanlık hissine kapılmaya sürüklemekteydi. Bu vatanseverliğin en yüksek tecessümüydü. İnsanın ve doğanın güzelliklerinin yüceltilmesinin şiirlerinin çoğunun ideolojik yönünü oluşturması tesadüf değildir. Bu şiirler hala okuyucuda vatan ve insanlara karşı bir sevgi duygusunu ateşlemenin önemli bir aracı olarak görülmektedir.

İyimserlik, dünyevilik ve geleceğe inanç Vagif'in şiirinin temelini oluşturmaktadır. Vagif iyimserliğini iki kaynaktan almaktadır. Bu kaynakların en önemlisi halk yaratıcılığıdır. İkincisi ise şairin o dönemde yaşanan mücadeledeki konumu ve hayata karşı tutumudur.⁹²

Şair, güzeli överek iyimser ahlaki görüşlerini dile getirir de, bu onun genel dünya görüşünün başlıca tezahürüdür. Güzel duran,

⁹¹ A.g.e., s. 18.

⁹² *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi I cild*, s. 568.

güzel yürüyən, güzel görünen tarzı yazdığı dizelerdən çıxan düşünce, şairin ahlaki-estetik idealini göstərməkdədir.

Vagif'in şiirlərindəki iyimserliğin ana kaynağı şairin ateşli aşkıdır. Bu aşk isə atəşini insan güzəlliyindən almaktadır. Samimi aşktan doğan bu iyimserlik, saygın, parlak, inci boyunlu, incə belli, dağınık hatlı, ay yüzlü, ləle yanaklı, tatlı tenli, şekerli bir gülümseməyə sahib olan güzəlliklərdə ifadə edilməkdədir. Şair somut özəlliklərlə donatılmış bu güzəllik aracılığıyla iyimserliğin gücünü və yaşam sevgisini ifadə etməyə çalışmaktadır.

18. yüzylın feodal sisteminin şərtlərində, dini mistisizm və zühd eğilimleri güclü olduğundan, insanlara həyat sevgisini və gelecəge olan inancı aşılamaq böyük beceri və cəsaret gərəktiriyordu.⁹³ Vagif, gerçək həyatı, onun sayısız nımetlərini və dünyevi zevkləri, ikiyüzlü vaizlərin defələrcə övdüğü cənnətdə aramanın doğru olmadığını göstərməyə çalışmaktaydı. Şair böyləce bu dünyanın acılarını və ızdıraplarını, ahiretin vaat ettiğı tüm zevk və nıtlulıklara tərçih etməkdədir. Vagif, bir insanın güclü olduğunu və bu nəndənlə zorluqlara boyun eğməməsi gərəktiğini göstərməkdədir. Yaşamaq nə kədər zor olursa olsun, tatlı və güzəldir. Ondan yüz çəvmək, ona küsmək aptallıqdır.

Toy bayramdır bu dünyanın əzabı,
Əqli olan ona gətirər tabı,
Sənintək oğlana deyil hesabı,
Hər şeydən eyləyib qubar ağlarsan!⁹⁴

Vagif okuyucuya dünyaya və həyata olan inancını və gūvenini kəybetməməsi gərəktiğini bənimsətməkdədir. Gelecəge olan sevgi, yaratılış əlevi söndürülməməlidir. Burada akıl və zəkâ başlıca şəlllardır. Her zeki insan halkının və vatanının gelecəktdəki kədərini düşünməli və dönəmin ədələtsizliklərinə karşı sabır və itidal ilə düşüncəli bir şəklidə mücadələ etməlidir. Bu mücadələdə vatan əvlətlərindən iradə və sabır bəklənməlidir.

⁹³ Ахмедов Г.М., Исаев И., *Из истории педагогики Азербайджана II част*, Баку, АПУ, 1993, s. 12.

⁹⁴ Vagif, *Əsərləri*, s. 161.

Şairin, büyüyen nesilde iyimser bir ruh hali aşıl原因an “Durnalar” şiiri bu açıdan önemlidir. Bu şiir okuyucunun kalbinde iyi duygular uyandırmakta, insanı üzüntüden uzaklaştırmakta ve onda yaşam ve neşe sevgisini alevlendirmektedir. Hayatın geçici olduğunu fark eden ve etrafındaki felaketlere ve talihsizliklere rağmen hayata iyimser bir bakış açısıyla bakabilen şair, bu konuda seleflerinden ve çağdaşlarından çok daha ileri gitmiştir. Bu fikri Vagif'in Vidadi ile yaptığı sohbette açıkça görmek mümkündür. Burada Vagif, hayattan memnun olmayan ve umutsuzluğa kapılan arkadaşını neşeye ve hayatın tadını çıkarmaya çağırarak şöyle demektedir:

Ey Vidadi, sənin bu puç dünyada,
Nə dərdin var ki, zar-zar ağlarsan?
Ağlamalı günün axirətdədir,
Hələ indi səndə nə var, ağlarsan?⁹⁵

Burada, Vidadi'nin şahsında, Molla Penah Vagif insanlara hayatı takdir etmeyi ve din adamlarının ahiret hakkındaki uydurmalarına inanmamayı öğütlemektedir. Bu da Vagif'in kendi zamanında en yüksek hayat sevgisi ve iyimserlik seviyesine ulaştığını göstermektedir.

Ta cəsədin cüda olmayıb candan,
Bil özünü artıq sultandan, xandan,
Qəriblik, ayrılıq nədir ki, ondan
Bu qədər çəkibən azar, ağlarsan?⁹⁶

Vagif, hayata ve insanlara karşı sevgi ve saygıyı öğütleyerek, yaşamın henüz hayattayken kıymetinin bilinmesi gerektiğini belirtmektedir.

Necə ki, dirisən, ölü deyilsən,
Qocalıban yaylar kimi əyilsən,
Padişahsan əgər özünü bilsən,
Neçin olub candan bezar, ağlarsan?⁹⁷

⁹⁵ A.g.e., s. 159.

⁹⁶ A.g.y.

⁹⁷ A.g.e., s. 162.

Bütün bunlarla birlikte, yalan, ikiyüzlülük ve çarpıklık dünyasını reddeden Vagif'in iyimserliğini tam olarak koruyamadığı ve hayatın çelişkilerinden bir çıkış yolu bulmada çaresizlik gösterdiğini belirtmek gerekmektedir. Genel olarak, hayata dair böyle bir bakış açısı çağdaşlarının da en önemli özelliklerindendi. Onlar toplumsal hayatın çelişkilerini gösterememekle birlikte toplumsal sıkıntıların da köklerini derinlemesine analiz edemediler. Toplumsal yapının eksikliklerinden bahsetseler bile, onu nasıl değiştireceklerine ilişkin kurgular ortaya koyamadılar.

2.2.4. Estetik Düşünce

M.P. Vagif'in eserlerindeki estetik güzellik, şairin eğitim ve ahlaki hedeflerinin geniş yorumuna dayandığından, şiirleri genç neslin estetik eğitimi açısından özel bir öneme sahiptir. Şiirlerinin estetik amacı, büyüyen nesile bir neşe ve mutluluk duygusu aşılamak, onlara hayatı, güzelliği hissetmeyi ve bundan zevk almayı öğretmektir. Şiirlerindeki figüratif, renkli tasvirler, kalbi insani duygularla zenginleştirmekte, onu eğlendirmekte ve harekete geçmeye teşvik etmektedir. Vagife göre, estetik yaşam görüşü, neşe ve mutluluk duygusu, yoksulluk veya statüden bağımsız olarak herkesin doğasında vardır. Çünkü Vagif, nazık, insani dizeleriyle, dinsel fanatizmin yönettiği adaletsizlik ve haksızlık dünyasında, yoksulların ve muhtaçların kalplerinde neşe ve mutluluk uyandırmaya ve onlara umut aşılamaya çalışmıştır. Vagif'in kaleminin ürettiği hassas eserlerin, büyüyen nesilde doğaya, topluma ve insan hayatına dair estetik bir görüş geliştirme açısından değerli olduğu güvenle söylenebilir.

Vagif'in şiirinin estetik özü, samimiyetinde, somut yaşam gerçekliklerini sanatsal ve estetik bir bakış açısıyla yansıtmada yatmaktadır. Bunların hepsi bir insana her zaman ilham veren ve duygularını uyandıran niteliklerdir.

Badi-səba, bir xəbər ver könlümə,
Ol gülü-xəndanın neyçün gəlmədi?
Xəyalım şəhrini qoydu viranə,
Sərvərim, sultanım neyçün gəlmədi.⁹⁸

⁹⁸ Vaqif, s. 34.

Şairin şiirlerindeki zarafet, onun yüreğinin inceliği ve duyarlılığıyla bağlantılıdır ve okuyucuyu rahatlamaya olanak sağlamaktadır. Nezaket, iyilik, sevgi ve samimiyet gibi asil duyguların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Vagif'in şiirlerinde yaşamın ve insan güzelliğinin karakteristik özelliklerinin yüceltilmesi boşuna değildir. Bu, onun güzelliği yaşam, insan ve evren hakkındaki düşüncelerinin temel ölçütü, manevi gereksinimi olarak görmesinden ve hayata iyimser bakış açısından kaynaklanmaktadır. Şiirlerinin analizinden, onun güzellik anlayışının son derece doğal ve yaşam dolu olduğunu anlamak mümkündür. Güzellik, insanın maneviyatına ve bağlı olduğu doğaya aittir. Molla Penah'a göre, insan maneviyatı ve doğanın güzelliği bir birlik oluşturmalıdır. Vagif'in güzellik ölçütü kırsal doğadır. Bu nedenle şiirlerinde görünüşte tatlı, konuşması hoş, insanlar güzeli, dediği güzellikler yeşil başlı bir sonaya (ördek) ve sarhoş bir ceylana benzetilmektedir.

Dış güzellik, dış görünüş bir insan için büyük bir nimettir. Bu yüzden onun değerini bilmek ve onu iyi bir şekilde takdir edebilmek gerekmektedir. Çünkü gerçek dış güzelliğin kendisi derin bir estetik etkiye, çekiciliğe ve bir insanı değiştirme, yüceltme ve eğitme gücüne sahiptir. Vagif, bir öğretmen olarak, güzellik kavramını genç nesile açıklamaya, felsefi bir bakış açısıyla onun özünü ortaya koymaya çalışmış ve doğru sonuca ulaşmıştır denebilir. Böylece Molla Penah Vagif, gençlere güzelliğin gerçek anlamını biçim ve içerik birliğinde aramayı ve insan varoluşunda, bireyin ruhsal ve manevi yeteneklerinde güzelliği belirleyen ölçütlere ışık tutmayı öğretmeye çalışmıştır. Vagife göre sadakat, onur, güven, bağlılık ve samimiyet gibi ruhsal nitelikler insan güzelliğinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Bu niteliklerin büyüyen neslin entelektüel, ahlaki, etik ve estetik eğitiminin temeli olduğunu düşünmektedir. Estetik güzelliğin bireyin ahlaki ve maneviyatı üzerindeki olumlu etkisi vardır. Vagife göre, bu güzellikleri insan yaşamında ve maneviyatında hissetme ve takdir etme yeteneğini oluşturmak, bunları kendinde yansıtmak, büyüyen nesil için önemli eğitim konularından biridir. İnsanların

manevi ve dışsal güzelliğinin birliğı her zaman onun eserlerinin en önemli konulardan biri olmuştur. Vagif i memnun eden güzellikler aynı zamanda olgun bir zihne ve mükemmelliğə sahip olanlardır. Bunlar şiiri ve sanatı takdir edebilen, iyi kütüden ayırt edebilen, cesur, dürüst ve utanma duygusu olan insanlardır.

Özgə ilən hərgiz olmaya işi,
Qafiyə, qəzəldən çox çıxa başı,
Bulaq tək qaynaya həm gözü, qaşı,
Artıq ola həm kamalı gözəlin!

Gözəl gərək əl götürə cəfadan,
Ləzzət görə hər dəm zövqü-səfadan,
Vaqifəm, qaçaram mən bivəfadan,
Qurbanıyam bir vəfalı gözəlin.⁹⁹

Molla Penah sevgiyə layık güzel birinin manevi ve ahlaki mükemmelliğini esas olarak kabul etmektedir. Ona göre mükemmellik, marifet, ahlak ve davranış özelliklerinin zarif bir görünümle organik olarak birleşmesi sayesinde gerçek güzellik ortaya çıkmaktadır. Güzellik, bir kişinin dış dünyayla, çevreyle, davranışlarında ve insanlarla iletişimde kendini göstermektedir. Kişinin faaliyeti ve davranışı toplumdaki konumuyla bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, Vagif'in estetik görüşlerinde, şiirin sanatsal içeriğinde güzelliğın toplumsal ve eğitimsel önemi nedeniyle eğitimsel, ahlaki ve pedagojik fikirlerin yorumlanması geniş bir yer tutmaktadır.

Şair, genç nesilde estetik duygu ve hislerin oluşumunda şiire, sanata ve müziğine büyük değer vermiş ve tüm varlığıyla halk müziğine bağı kalmıştır. Sadece müziğı tebliğ etmekle kalmamış, aynı zamanda halk ezgilerine ve âşık müziğine de büyük önem vermiş ve halk müzik aleti olarak bilinen saz çalmıştır. Daha o zamanlardan itibaren bile şairin toplantılarda zevkle okunan içten şiirlerinin büyüyen neslin estetik eğitiminde büyük rol oynaması

⁹⁹ Vaqif, *Əsərləri*, s. 58.

tesadüf değildir. Bunun nedeni, Vagif şiirinin neşeli bir ruh hali veren şakacılığı ve müzikalitesidir. Bu nedenle Vagif'in şiirleri müzisyenlerin her zaman ilgisini çekmiştir.

Vagif'in hem şiirleri hem de bu şiirlere bestelenen müzik, genç neslin estetik yaşam anlayışının ve inançlarının şekillenmesinde önemli rol oynamış ve oynamaya devam etmektedir.

2.2.5. Kadın ve Aileye İlişkin Görüşleri

Molla Penah Vagif'in eserlerinde yaygın olarak tartışılan ahlaki konulardan biri de kadınların eğitimi ve yetiştirilmesi, ebeveynlik ve aile içi ilişkilerdir. Kadınların bir zevk ve eğlence aracı olarak görüldüğü ve ailelerin gerçek insan ilişkileri üzerine değil, para ve zenginlik üzerine kurulduğu feodal toplumun egemen ahlak anlayışı ve ideolojisinin etkisi altında cesurca mevcut duruma karşı çıkmak tam da Vagif'e göreydi. İnsan güzelliğini her şeyden üstün tutan şair, çarşafa sadece yüzün ve gözlerin üzerine örtü diye karşıydı. Böylece ortaçağ feodal dünya görüşünün ve dini hurafelerin kadınlara karşı yanlış tutumunun egemen olduğu bir dönemde aşka, güzelliğe ve herhangi bir dini mabede itiraz etmek çok riskliydi. Şair sadece bunlarla yetinmemiş yaşadığı dönemde hüküm süren yalancı ve aldatıcı din temsilcilerine karşı açıkça mücadele etmiştir.

Kadınlara aktif ve iyimser olmalarını, hayatı insan olarak yaşamalarını, onun tadını çıkarmalarını, insan onurunu, yüceliğini, saflığını, kutsallığını korumalarını ve muhafaza etmelerini öğütlemiştir. Sessizliği, ruhsuzluğu, itaati ve utanç içinde saklanmayı reddetmiş ve kadınlara gerçek güzelliğin niteliklerini kendilerinde yansıtmaya çağırmıştı.

Əvvəl gözəllərdə gərəkdir çağlıq,
Ondan sonra ola sadəlik, ağılıq,
Nə ağzında yaşmaq, üzündə yaylıq,
Çirkinlik üzünü bürüyəndədir.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Vaqif, s. 105.

Şair yazdığı şiirlerde böyle arzu ve ideallerini ortaya koymuş ve hatta kadın özgürlüğünü tebliğ etmiştir. Vagif kadınları güzel, temiz, kültürlü, sade, mütevazı, sadık, inançlı, zeki, düşünceli ve eğitilmiş olarak görmek istemiştir. Kadını, ailenin temeli, evin güzelliği ve neslin besleyicisi olarak görmüştür.

Molla Penah Vagif'in isteği, hem içi hem de dışı güzel olan, dürüst, açık sözlü, şiir ve gazellere düşkün, sanat ve zanaatı takdir edebilen, güzelliğe ve mükemmelliğe sahip kadınlardır. Vagif, bir kadına, onun onuruna ve cesaretine, haysiyetine ve anneliğine çok değer vermekte, onun güzelliğini ve mükemmelliğini dini efsaneler tarafından kutsal ilan edilen en ünlü sembolik imgelerle karşılaştırmaktadır.

Mehrabu-minbərim, kəbəyi-ülyam,
Əqlim, huşum, canım, həm dinim, dünyam,
Elim, günüm, obam, Məsrü Züleyxam,
Yusif-i-Kənanım nəçün gəlmədin?¹⁰¹

Bu, Vagif'in kadınları zengin maneviyata sahip eğitilmiş insanlar olarak eğitime ve yetiştirme arzusundan kaynaklanmaktadır. Kadın özgürlüğünün ateşli bir savunucusu olarak, gelin ve kızların neşeli, mutlu, sade, mütevazı, açık, peçelerden, baskıdan ve kölelikten uzak olmasını istemektedir.

Aynı zamanda, şair, dönemin eksikliklerini, batıl inançları ve cehaleti nitelendirerek, kadın haklarının olmamasına ilişkili sorunlardan bahsetmektedir. Böylece hayattaki adaletsizlikleri ve eşitsizlikleri ortaya koymakta ve hatta kadınların ezilmesinin bir simgesi olan peçeye itirazını bile gizlememektedir.

Nə səfa ol gül yanaqdan kim, gözə görünməyə,
Nə ləzzət ol qönçə ləbdən kim ki, xəndan olmaya?¹⁰²

Başka bir şiirinde ise kadınların taktığı örtüye karşı çıkarak güzelliğin saklanamayacağını, onu örtmenin günah olduğunu, sadece manevi çirkinlik ve kusurların örtülmesi gerektiğini dile getirmiştir.

¹⁰¹ Vagif, *Əsərləri*, s. 34

¹⁰² A.g.e., s. 135

Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,
Dişində, dəhanində, dodağında eyib yox.
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Qaşında, gözündə, qabağında eyib yox.
Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdir bu dayanmaq!¹⁰³

Yaşam aşığı Vagif, onun sonsuzluğunu və gelecekteki gelişimini ailede görmektedir. Bu nedenle, bir yuva kurmanın önemli bir sosyal olay ve ahlakı etkileyen bir eğitim faktörü olarak önemini çok takdir etmektedir. Sevilmeyen ve bir aile kurma yeteneğine sahip olmayanları talihsiz insanlar olarak kınamaktadır. Molla Penah Vagif'e göre, yuva kurmak çok zordur. Her gencin buna ahlaki ve fiziksel olarak hazır olması gerekmektedir. Her önüne gelene güvenmek, rastgele karşılaşmak ve öylesine aşka kurban gitmeyi aptallık ve saflık belirtisi olarak kınamaktadır.

Kadınların bilgi ve eğitimden ve insan haklarından mahrum bırakılması, sadece kadınlara ve erkeklere değil, aynı zamanda çocuklara da büyük zarar vermektedir. Bu nedenle, yaşadığı dönemde genç kızların yaşlı erkeklerle evlenmesi Vagif'i üzmetmektedir. Şair, hem sevmeyi hem de seilmeyi gençliğin bir özelliği olarak görmektedir. Yaşlıların gençlere aşık olmalarıyla alay etmektedir. Şair, yaşlılığı bir dikene, gençliği ise bir gül yaprağına benzetmektedir.

Sahibi-saqqal əgər ola yüz sahir sözlü,
Yəni başdan-ayağa ləhcəsi şirin, düzlü.
Nola saqqala yavuş gəlməsə bir gül üzlü,
Kim qıyar ki, düşə gül yarpağı qanqal içinə.

Karşılıklı güven ve itimat üzerine kurulu saf, asil, kararlı aile ilişkilerini önerene Vagif, bu ilişkide aşklarına, sırlarına ihanet eden ve sadakatsiz olanların da çıkabileceğini belirtmektedir. Bu tür aile ilişkilerinden memnun olmadığını vurgulamaktadır. Böyle kimselere karşı itiraz etmektedir.

¹⁰³ Vaqif, s. 205

Gözəllərdə belə babət babətdir,
Kimi doğru, kimi biilqar olur.¹⁰⁴

Vagifə görə ailə ilişkilerinde samimiyet çok önemlidir. Bir ailede kibir, kendini beğenmişlik ve sadece kendi duygularını önemsemek olumsuz niteliklerdir. Bu, ailede yanlış anlaşılmalara neden olabilmektedir. Ailenin yaşamasını ve gelişmesini engellemektedir. Vagif, ailede birbirini takdir etmenin, mutlu günler geçirmenin ve yüce sevgiyi koruyup sürdürmenin hayat için önemli olduğunu düşünmektedir.

Bəlalardan səni saxlasın xuda,
Sən tək gözəl eldən olmasın cuda,
Xəstə Vaqif ölsə, başına fəda,
Təki olsun sənin canın sağ, gəlin!¹⁰⁵

Vagif, karşılıklı anlayışın, saygının, sadakatin ve birbirini tek kelime etmeden anlamanın ailə ilişkilerinin temel ölçütleri olduğunu göstermiştir. İnanç, güven, geçici olmamalı, hayatın sonuna kadar sürmeli ve asla zayıflamamalıdır.

Vagif, böyle bir ailə yakınlığının devamının bir hayat kurmanın ilk aşamasına bağlı olduğunu belirtmektedir. Bu aşamada, her iki genç de birbirlerinin hislerini, duygularını, arzularını ve özlemlerini (karakter özelliklerini) açıkça anlayabilmeli, takdir edebilmeli ve önemseyebilmelidir. Bu konuda hiçbir zorlama olmamalıdır. Herkes kendi eşini bulmalıdır. Vagif, her gence ailə ilişkileri kurarken servete değil zekaya ve olgunluğa odaklanmasını ve bir hayat arkadaşı seçerken anlayış ve muhakemeye hareket etmesini tavsiye etmektedir.

Kendisinden önceki ahlaki ve estetik normları sert bir şekilde eleştirmiş ve ilerici normlar ortaya koymaya çalışmıştır. Sarayda yaşamasına rağmen halkın yaşamının, geçim kaynaklarının ve düşüncelerinin nağmecisiydi. Şiirlerinde güzellik sadece tasvir edilmekle kalmaz, onun fiziksel ve dış güzelliğinin, yüksek ve saf

¹⁰⁴ A.g.e., s. 115.

¹⁰⁵ Vaqif, *Əsərləri*, s. 59.

ahlaki niteliklerinin tasvirini de vermiştir. Güzelliğin aydınlık ve ısıltılı bir dünyada daha şeffaf ve şefkatli görünmesini engelleyen toplumsal engellerin eleştirisine de geniş yer vermiştir.

Vagif'in kadın özgürlüğü ve eğitimi yolundaki fikirleri ve mücadelesi, kuşkusuz kendi dönemi için ilerici bir olay olarak çok değerlidir. Aile ilişkileri, kadın onuru, aşk, aşkta sadakat, samimiyet, güven, inanç vb. konulardaki tavsiyeleri gençliğin eğitiminde yaygın olarak kullanılmalıdır.

3. Kasım Bey Zakir

3.1. Kasım Bey Zakir'in Hayatı

Kasım Ali oğlu Zakir 1784 yılında Şuşa'da bir bey ailesinde doğmuştur.¹⁰⁶ Şairin çocukluğu, ergenliği ve gençliği hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Yapılan araştırmalara dayanarak Zakir'in bir molla okulunda eğitim gördüğünü ve Arapça ve Farsça'da ustalaştığını söylemek mümkündür. Küçük yaştan itibaren halk sanatına ve âşık şiirinin inceliklerine hakim olmuştu. Eğitime, öğretime ve okula tutkuyla bağlı olan Zakir, bu hevesi okuldan almaktaydı. Mir Muhsin Nevvab Zakir'le ilgili şunları yazmıştır: “Sık sık ders verdiğim okulun önünde oturur, elinde kalem ve kağıt, düşüncelere dalmış bir şekilde şiir yazardı.”¹⁰⁷

Gençliğinde Kafkas Müslüman gönüllü süvarilerinde görev almış, 1806-1813 ve 1826-1828 Rus-İran savaşlarına katılmıştır. Çar'ın 15 Mart 1828 tarihli kararnamesiyle savaşlardaki üstün başarısından dolayı gümüş madalya ile ödüllendirilmiştir. Zakir hayatının çoğunu Karabağ hükümdarı Mehdigulu Han tarafından kendisine bağışlanan Hındırstan köyünde geçirmiştir. Burada köylünün arasında yaşamış, onlarla kaynaşmıştı. Onların üzüntülerini paylaşmış ve çalışkan bir yaşam tarzı sürmeyi tercih etmiştir.

Zakir bey, asil bir aileden gelmesine rağmen çalışkanlığı ve tahsiliyle öne çıkmış, emekçi halkı soyan, yağmalayan, aşağı tabakaya tepeden bakan, davranışlarında kaba, asil ahlaki niteliklerden uzak, insanlık ve vatanseverlik gibi yüksek duygulara yabancı, günlerini boş geçiren donuk zekalı, okuma yazma bilmeyen soyluların aksine, zamanının parlak ve ileri görüşlü bir aydınıydı. Bu nedenle halkı soyan çarlık memurlarını, onların adamlarını, dalkavuk, korkak ve ikiyüzlü yerel soyluları, cahillik, geri kalmışlık

¹⁰⁶ Məmmədov K., *Qasım bəy Zakir*, Bakı, Elm, 1957, s. 7.

¹⁰⁷ A.g.e., s. 13.

ve istibdat dönemini eleştirmiş, halkın ilerici ve seçkin temsilcilerine iltifat ve saygı göstermiştir.

Zakir'in köylülerle olan yakın ilişkisi ve bazı konularda onları uyarması yerel beylerin menfaatlerine zarar verecek duruma gelmişti. Bu nedenle de o kendini düşünen ve tekebbürlü beylerin gazabını üzerine çekmiş, onların kötü fetva ve hakaretlerine maruz kalmıştı.

Bu dönemde Zakir halk arasında büyük bir saygı ve nüfuz kazanmıştı. Halkın ve çocukların eğitimi için çalışmakta, köy çocuklarını etrafına toplamakta ve onlarda okul, bilim, kitap, şiir ve sanata karşı bir tutku uyandırmaya gayret etmekteydi. Şiirlerini halkın çocuklarında yüksek ahlaki nitelikler oluşturmak için bir eğitim aracı olarak kullanmayı tercih etmekteydi. İnsanlardaki olumsuz nitelikleri eleştirerek, çocuklarda bu gibi niteliklere karşı erken yaştan itibaren bir nefret duygusu aşılamaı amaçlamaktaydı.

Elbette köylülere yaklaşımı, onlarla oturması, isteklerini paylaşması ve anlaması, dönemi eleştiren açık konuşmaları devlet yetkililerini ve Zakir'in düşmanlarının zoruna gidiyordu. Bu yüzden şairie karşı harekete geçmek ve tutuklamak için bahaneler arıyorlardı. Sonunda alçakça emellerini gerçekleştirmek için hükümete isyan eden kaçak olan yeğeni Behbud'u bahane olarak kullandılar ve Ekim 1849'da Zakir'in evini aradılar ve onu ailesiyle birlikte tutukladılar. Ne yazık ki, haksız yere hapsedilmesi konusunda devlet yetkililerine defalarca başvurmasına rağmen olumlu bir yanıt alamadı.

1850'de yaşlı şair Bakü'ye sürgün edildi. Şairin Bakü'deki hayatı pek iyi geçmedi. Çünkü Bakü'nün iklimi ona uygun değildi. Sanatçı bu adaletsizliği ve yerel yöneticilerin keyfilğini M.F. Ahundov, General İ. Gutgaşinli, Şamahı valisi M.P. Kolyubakin'e ve Gürcü knezi İliko'ya yazdı. M.F. Ahundov, yöneticilerle irtibata geçerek Kasım Bey Zakir'in memleketine dönmesini sağladı. Zakir Şuşa'ya döndü ve hayatının son yıllarını polis gözetiminde geçirdi. 1857 senesinde Şuşa'da öldü.

Zakir'in hayatı oldukça karmaşıklıklarla dolu geçmişti. Zakir hala Şuşa'daki molla okulunda okurken, Ağa Muhammed Şah

liderliğindeki İran birlikleri Karabağ'a saldırdı ve Şuşa kalesini kuşattı. İlk saldırı başarısız olsa da, kale 1797'de işgal edildi. Ancak Ağa Muhammed'in ölümünden sonra birlikler geri döndü. Bundan sonra Rus birliklerinin bölgedeki keyfi hareketleri başladı. Zakir'in Rus çarlığının gerici politikasını anlamadığını, vaatlerine inandığını ve hatta 48 gün boyunca Rus askerleriyle siperlerde uyduğunu söylemek mümkündür. Şair Rus birliklerinin Karabağ'a halkın onurunu korumak için konuşlandırıldığına safça inanıyordu.

Zakir, Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalini önemli bir olay olarak değerlendirmekteydi. Çarlık Rusyası'nın zalim politikasına rağmen, halkın ilerici ve demokratik Rus aydınlarına daha yakınlaşacağına ve böylece Rus halkının ve kültürünün Azerbaycan'ın sosyo-kültürel gelişimi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olacağına dair büyük umutları vardı. Ne yazık ki, Çarlık Rusyası Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, gelişimine ivme kazandırmamakla kalmadı, aynı zamanda halkın milli ruhu da öldürüldü. Cesaret, kahramanlık ve yiğitlik kroniği olan tarihi geçmişe sahip halkı yaşanmışlıklarını lekeleni ve hem içerik hem de biçim olarak bir Ruslaştırma politikası uygulanmaya başladı. Halk geçmişinden, gelenek ve göreneklerinden koparıldı.

“Çarlık Azerbaycan'ı Ruslaştırmak için iki cepheden ilerledi: Bir yandan halkın duygularını ve dinini yöneten ulema ve mollaları köyün kontrolüne tabi kıldı, diğer yandan halkı ulusal eğitimi teşvik etmek için Rus okullarında (uşkol) okumaya zorladı. İlk hedefe ulaşmak için Şiiler ve Sünnilere özgü olmak üzere iki ayrı idare (din adamları) kurdu ve bu idare aracılığıyla tüm mollaları ve efendileri kendi alt görevliler olarak kullandı. İkincisi Bu hedefe ulaşmak için belirli bir Ruslaştırma programıyla okullar kuruldu.

Halkın ne bu görevi kabul eden mollalara, ne de adı geçen okullardan mezun olan beyzadelere güveni vardı. Hükümet tarafından atanan mollalara “masa mollaları”, Rus okulunda okuyan gençlere ise “Rus çocukları” deniyordu. Halk, algıladığı Ruslaştırma politikasına kendi içgüdülerıyla karşılık verdi. Masa mollasına karşı ahundlarını, hükümet okuluna karşı ise köy okullarını koydu.

Halk ne kadar sıkı sıkıya ahund ve mektephaneye tutunsa da, bunlar İran etkisindeki kurumlardı. Kendilerine ait değildi... Ancak bu kurumlar, onların ruhuna yabancı olan Rusçuluğa göre daha ulusal, daha yerli kurumlardı. Bu nedenle, ahundun özgürlüğü ve mektephanenin bağımsızlığı için verdiği mücadelede haklıydı ve bu mücadelede tamamen kabul edilebilirdi. Çünkü, siyasi olarak yenilse de yenilmese de, manevi açıdan mahvolmak istemiyordu.

Bir zamanlar Firdevsi'nin romantizmine, Sadi'nin derin bilgeliğine ve Hafız'ın lezzetli gazellerine hayran olan mirza, be kez de Lermontov'un yükselen ruhuna, Puşkin'in akıcı konuşmasına ve Tolstoy'un mesihçi felsefesine dalmış bir öğretmen olmuştu.”¹⁰⁸

Zakir'in şiirleri adaletli, yardımsever, vatansever, zeki, savaşçı, çalışkan insan yetiştirme motifleriyle zengin olmasına rağmen, onun pedagojik düşünce tarihimizdeki yeri henüz tam olarak tespit edilememiş, eserlerinin eğitici potansiyeli detaylı incelenip araştırılmamıştır.

Kasım Bey Zakir'in şiirleri hayattayken yayınlanmaya başlamıştır.¹⁰⁹ Ancak eserlerinin daha kapsamlı bir şekilde toplanıp yayınlandığı ve 1920'lerden itibaren ayrıntılı olarak incelenip araştırıldığı kabul edilmelidir.¹¹⁰ Bu alanda, K. Mammadov'un “Qasım bəy Zakir” (1957) ve M. Mustafayev'in “Zakirin Şeir Sənəti” (1983) gibi monografiler ilgi çekicidir. “Qasım bəy Zakir” adlı monografisinde K. Mammadov şairin hayatını, sözlerinin özelliklerini, hicivlerinin sanatsal dil özelliklerini, şiirsel hikayelerini ve tasvirlerini ve görüşlerini analiz etmiştir. Buna karşın M. Mustafayev “Zakirin Şeir Sənəti” adlı eserinde ise adından da görüldüğü üzere Zakir'in şiir sanatını ele almıştır. Her iki eserde ve diğer çalışmalarda Kasım Bey Zakirin eserlerinin büyük bir eğitici etkiye sahip olduğu gösterilmiştir.

¹⁰⁸ Rəsulzadə M.Ə., *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Bakı, Elm, 1990, s. 17.

¹⁰⁹ Qasım bəy Zakir, *Məqalələr məcmuəsi*, Bakı, Elm, 1985, s. 151-170.

¹¹⁰ A.g.e., s. 3.

S. Hüseynov'un “Q. Zakirin bədii irisində tərbiyəvi fikirlər”¹¹¹ başlıklı makalesi, Zakir'in sanatsal mirasına yayılmış pedagojik incilerin sistemleştirilmesi açısından ilk girişim olarak değerlendirilebilir.

3.2. Kasım Bey Zakir'in Eserlerinde Terbiyenin Önemi

Kasım Bey Zakir'in eserleri eğitim meseleleri üzerine değerli düşünceler ve fikirler açısından zengindir. Eğitim üzerine ayrı bir eser yazmamış olsa da, sanatsal mirasında bugün bile önemini yitirmemiş önemli teorik fikirler ortaya koymuştur.

Zakir'in eserleri, kişiliğin oluşumunda ve büyüyen neslin manevi zenginleşmesinde belirli bir öneme sahiptir. Bu nedenle, halkın çıkarları doğrultusunda yaşamak, ülkenin sevinçlerini ve üzüntülerini paylaşmak, hayatın gerçeklerini ve hümanist idealleri savunmak ve yaymak onun sanatsal idealleri ve yaşam çalışmasının en önemli taraflarındandı. İnsanları, gençleri, güçlü iradeli ve cesur olmaya, onlara milli gururu aşlamaya ve halkın adını yüceltmeye çağırırmaktaydı. Büyük şairin kalbinin sıcaklığı ve yüceliğinin aşılandığı yüksek sanatsal zevke sahip şiirlerinin bakireliği, insanlarda en asil nitelikleri ve en hassas duyguları uyandırmaktadır. Şiirler kalplere şefkat getirmekte, yaşam sevgisini ateşlemekte ve insanları güzelliğin tadını çıkarmaya ve estetik dünyayı hissetmeye çağırırmaktadır.

Çalışmalarındaki bazı çelişkilere rağmen Kasım Bey Zakir her zaman emekçi kitlelere yakın olmuş, onların özlemlerini ve hayallerini paylaşmış, yaşam tarzlarını ve kültürel seviyelerini sürekli iyileştirmek için çalışmış ve her zaman endişesini dile getirmiştir. Milli duygu, çocukları gerçekten insancıl, çalışkan, sadık, cesur, militan ve zeki bireyler olarak görme arzusu, Zakir'in eserlerinin (şiirsel hikayelerinin, hiciv şiirlerinin ve temsillerinin) özünü oluşturmaktadır.

Çağdaşlarının eğitim hakkındaki fikirlerinden etkilenen Zakir, eğitimi halkın talihsizlikten kurtuluşunun temeli olarak görmüştür.

¹¹¹ Hüseynov S., “Qasım bəy Zakirin bədii irsində tərbiyəvi fikirlər”, *Azərbaycan məktəbi*, 1985, №1, s. 37-40.

Bu nedenle zamanın adaletsizliğine karşı duran, dostluğa, yoldaşlığa sadık, güvenilir, cesur, çalışkan ve yüksek ruhlu insanlar yetiştirmeyi eğitimin amacı olarak kabul etmiştir.

Zakir'in ahlaki niteliklerin oluşumunda toplumsal çevrenin ve kalıtımın rolüne ilişkin yüksek değerlendirmesi özellikle ilgi çekicidir. Bir kişinin yetiştirilmesinde kalıtımsallığa öncelik verilmesi, zamanın talepleriyle ilişkili olsa da, doğası bozulmuş bir kişinin sevgisine ve sadakatine inanılamaması gerektiğini belirtmiştir. Şair, bu tür kimselerin yetiştirilme ve çevrenin etkisi altında yeniden eğitilmesinin zor olduğunu söylemiştir:

Kim ki, zövqi-eşqi eylər inkar,
Sən bil ki, zatında onun şübhə var.¹¹²

Zakir düşüncesine hakim olan, gerçek yaşamı olduğu gibi betimleyen, halktan beslenen koşma, geraylı (aşık şiirlerinde kullanılan türler), manzum hikaye, temsil (metafor) ve hicivlerinde gençlerin eğitime daha çok vurgu yapmaktadır. Ona göre insan doğasının olumsuz yönleriyle mücadele edilmeli, gençlere insanlığı zenginleştiren yüksek ahlaki nitelikler ve değerler aşılanmalıdır.

3.3. Kasım Bey Zakir'in Düşününde Ahlak

Kasım Bey Zakir, Azerbaycan'daki feodal ilişkileri ve buna karşılık gelen ahlaki sert bir şekilde eleştirmiş ve beşeri değerler temelinde insanlarda geliştirilmesi gereken ahlaki, manevi ve entelektüel olgunluğu ve ruhsal mükemmelliği övmüştür. Ona göre ahlaki eğitim, kişiliğin tüm faaliyetlerine nüfuz etmekte, dünyaya ve insanlara karşı tutumunda kendini göstermektedir. Şair dostluktan, güvenden ve itimattan uzak bir dünyanın acı kaderini dert etmektedir. Asil niteliklerden ve güzelliklerden uzak olanları eleştirerek kültürel ilerleme için mücadele etmekte ve çocukların yüksek ahlaki ruhla yetiştirilmesini bu mücadelenin önemli bir parçası olarak görmektedir. Bu aynı zamanda hümanist şiirin çocuklar tarafından bir referans noktası ve halkın geleceği için bir umut ışığı olarak görülmesinden de kaynaklanmaktadır.

¹¹² Qasım bəy Zakir, *Əsərləri*, Bakı, Elm, 1964, s. 336.

Bu nedenle, insan adını ve onurunu çok küçük yaştan itibaren yüceltilmesini gerekli bulan duyarlı şair, çocuk yetiştirme ve onları son derece manevi ve ahlaki bireyler olarak büyütmek gibi zor bir göreve girişmeyi acil bir mesele olarak görmekteydi. Bu görevin zorluğu, her şeyden önce, anormal sosyal çevre ile bağlantılıydı. Şairin içinde yaşadığı çevre, istese de istemese de bu çalışmayı engelledi veya olumsuz bir etki yarattı. Bu nedenle, hiciv şairi eski toplumun ahlaksızlıklarını, manevi yoksulluğu, ahlaki yozlaşmayı, feodal-ataerkil ahlakın tezahürlerini, köylü psikolojisini, ilgisizliği, merhamet eksikliği, hırsızlık, rüşvet ve yetersizlik gibi olumsuz durumları sert bir şekilde eleştirmiştir. Çocukların kaderini düşünmeyen ve onların sağlıklı ve milli manevi yetiştirilmesini umursamayan mürted fanatikleri ve sahte vaizleri teşhir etmiş ve büyüyen nesile asil nitelikler aşlamayı kendisine önemli bir görev edinmişti. Bu konuyu sadece Zakir kendisi için görev edinmemiştir. Kısaca Zakir bu konuda yalnız değildi.

Dönemin eksikliklerinin eleştirisi hem Zakir'in seleflerinin hem de çağdaşlarının eserlerinde açıkça görülmektedir. Feodal gelenek ve göreneklere, geri kalmışlığa, baskıya ve toplumsal adaletsizliğe, halkın hak eksikliğine ve okuma yazma bilmemesine karşı açıklamaları halkın özgürlük ve bağımsızlık özlemleriyle örtüşmektedir:

“İlk aydınlanmacıların temellerini attığı realist edebiyat, o yıllarda K. Zakir, B. Şakir, M. B. Nadim, M. C. Miskin ve diğerlerinin eserlerinde eleştirel realizme doğru gelişmeye başladı. Bu şairlerin şahsında şiirde güçlü bir hiciv akımı ortaya çıktı. Çarlık rejiminin yozlaşmış yöneticilerinin kenar mahallelerdeki suçlarına, beylerin baskı ve şiddetine karşı dönen bu hicivli, eleştirel şiir, halkın onlara karşı öfkesini ve protestosunu dile getiriyordu.”¹¹³

Kasım Bey Zakir, sadece hicivlerinde değil, aynı zamanda aşk konusundaki şiirlerinde ve denemelerinde de dönemin beceriksizliğini ve adaletsizliğini sert bir şekilde eleştirmiştir. “Gözüm yolda kaldı, könlüm intizar”, “Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi”, “Dərdbilməzlər qınar mənə, heç deməz”, “Qadir allah səbəb

¹¹³ Məmmədov K., s. 77.

sala araya”, “Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzdim”, “Nə müddətdir iştiaqın çəkirdim”, “Fələk, səndə nə adətdir”, “Nə müddətdir dost yolları kəsildi” dizeleriylə başlayan şiirlerinde aşılana yüksək əhləki duyğular, sadakat, bağlılıq və özveri gibi əsil nitelikləri görmək mümkündür. Şiirlerde dönemin acımasızlığı, kansızlığı və düşmanlığı sert bir şəkilde eleştirilmiştir. Ayrıca yaşanan zulmün, ədələtsizliğin, baskı və acıların insanların əhləq və mənəviyatını kötü etkilediği, onları yozlaştırdığı yürek burkan bir şəkilde ifade edilmiştir. Şair, dostluk yolunu kesən və insanları vatanlarından uzaklaştıran böyle bir çağdan nēfretle bahsetme yolunu seçmiştir.

Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi,
Qasidin dəmbədəm kitabətindən.
Çərxi-sitəmgərin, dövr-i zamanın
Ölüb qurtarmadıq ədavətindən.¹¹⁴

Məmləkətindən ayrılmaya məcbur bırakıldığı və Bakü'də həpsə atıldığı dönemde şair, “Durnalar” adlı məşhur şiirini yazmışdır. Bu şiirde dertlərini turlalara anlatır, onlardan yardım ister və yaşadığı zor zamanları eleştirir.

Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş gedin, səsiniz anlar.
Qorxuram toxuna ötən zamanlar,
Sürbəniz dağılıb, çaşa durnalar.¹¹⁵

Yaşadığı dönemde barışın, samimiyyətin, yoldaşlığın, dostluğun olmadığı, insanların insanca yaşamadığı, çocukların iyi bir şəkilde böyümə olanağının olmadığı görülməkdədir. Bu nēdenlə Zakir, hicivlerinde perişan, korku dolu, sağlıqsız toplumsal yaşamı, onun ürününü, eylem və davranışlarıyla çocukların və gēnçlərin yetiştilirmesinde kötü etki yapan, emēği hor gören və halka tepeden bakan çarlıq memurlarını, beyləri və din adamlarını eleştirmekdən duramamıştır. Halkın acılarını paylaşmayan, onlara soğuk davranan,

¹¹⁴ Zakir, s. 99.

¹¹⁵ A.g.y.

kirli ve haksız eylemleriyle halka sıkıntı verenlere karşı acımasızca ve cesaretle mücadele etmiştir.

Rahi müsibətdə keçmişəm candan,
Məxənnəsdir qorxan bir qaşıq qandan.
Ehtiyacım yoxdur, paşadan, xandan,
Analar doğubdur şiri-nər məni.¹¹⁶

Şair, feodal serf sisteminin ağır baskısı altında ezilen ve acı çekenlerin kaderini, bunun koşullarını yaratan mevcut hükümet sisteminin kanunsuzluğunu ve işledikleri vahşeti açığa çıkarmaktan çekinmemektedir. Çocuklarının yoksunluk ve kargaşa içinde yaşaması onu üzmette ve sağlıklı yetiştirilmeleri şairi her zaman düşündürmektir. Şairin şiirlerinden hırsızlık ve soygunun yönettiği ve halkın nefretini hak eden alçakların egemen olduğu bir ülkede, aldatma, iftira, dostluk ve ilişkilerde sınırları aşma ve dolandırıcılık, ihanet ve hile yapan akli sorunlu insanlar kendini göstermekte ve dürüstlüğe ve saf ahlaka yer bırakmadığı anlaşılmaktadır.

Para her şeyi çözer ve hatta ahlaken bozuk olanlar bin türlü oyun oynasa bile, servetleri olduğu için yüz kişiyi öldürseler de haklı olarak kabul görülüyorlardı. Günlerini sarhoşluk içinde geçiren, fitneci beylerle birleşen, ülkeyi mahveden ikiyüzlüler, dalkavuklar, hırsızlar ahlaki davranışlarıyla büyüyen nesillere olumsuz örnek oluyorlardı. Kısacası, seyyid, molla, bakkal, tüccar, doktor, ilim adamı vb., her biri kendi imkânı ölçüsünde halkı soymakta ve mallarını çalmaktaydı. Rüşvetin artmasıyla bağlantılı olarak, yalancılık, ikiyüzlülük, ihanet, güvensizlik, korkaklık ve kibir gibi bir dizi olumsuz ahlaki özellik de insanlarda ortaya çıkmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştı. İşte bu yüzden Zakir, itiraz dolu bir sesle, çarlık yöneticilerini koyun sürüsüne saldıran kurt olarak nitelemekte ve ülkede ne kanun ne de adaletin olduğunu, keyfilik dönemi olduğunu söylemektedir.

Birindən şikayət edəsən əgər,
Danışmağa qoymaz, sözünü kəsər,

¹¹⁶ A.g.e., s. 35.

Qardaş malı kimi ortadan bölər,
Murovlar olublar oğruya ortaql!
Zərgər, Dəğarda aləm-aşkar,
Bir ucdan oğurlar, bir ucdan satar,
Vay odur sahibi at başı tutar,
Yüz yerdən tökülür üstünə çomaq.¹¹⁷

Çalışan insanlar geceleri evlerinde rahat uyuyamaamktadırlar. Artan ihtiyaç, emekçilerin kendi çocuklarının yetiştirilmesine normal bir şekilde katılmalarına izin vermemektedir. Şair, keyfiliğin hüküm sürdüğü böyle bir ortamın çocukların yetiştirilmesindeki kötü etkisinden yakınarak, çarpıklık, hırsızlık, yalan ve kötülük, karanlık ve cehalet gibi niteliklerin köklerini dönemin kendisinde aramaktaydı. Dönemin yöneticileri olarak adil yasa ve düzenlemeleri desteklemek yerine, ikiyüzlülük ve rüşvet ve kumar gibi kirli nitelikleri birleştirerek halkı aldatan çarlık yönetiminin bozuk ahlakını sert bir şekilde eleştirmekteydi.

Maşallah, gecə-gündüz valimiz
Çalır partapiyon, oynayır bilyart.
Qüttəüttəriqin işləyib nəqşi,
Rəhzənlərə vardır xudanın bəxşi,
Vilayəti viran eylədi yaxşı,
Bir qafilə-piyan, bir maili-kart.¹¹⁸

Zakir'in eleştirdiği dönemin ürünü olan olumsuz ahlaki özellikler, rüşvet, keyfilik, aldatma, açgözlülük ve servet peşinde koşmak gibi insanlık dışı niteliklerdir. Bunu, şairin Tarkhan Mauravov, Handemirov vb. gibi cahil, yozlaşmış ve sapkın kişilerin ahlaki çökmüşlüğüne ortaya koyan şiirlerinde açıkça görmek mümkündür.

Bu necə qubernat, bu necə sərvər
Dağılıb vilayət, oldu tarumar.

¹¹⁷ Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, Azərnəşr, 1957, s. 267-268.

¹¹⁸ Qasım bəy Zakir, *Əsərləri*, Bakı, Azərnəşr, 1953, s. 68.

Cildlənibdir rüşvətə murovlar,
Xalqın işi ahu əfqana dönüb.¹¹⁹

Zakir, yönetime ve mahkemelere sızan, hukuku korumak yerine ülkede suç, şariat ve insani sınırları aşması için koşullar yaratan zalimleri ve ahlaksızları eleştirmekte ve adalet kisvesi altında işlenen vahşeti ifşa etmektedir. Bu şekilde Zakir'in, Anavatan'a binbir türlü felaket ve onarılmaz yaralar açan zalimlerin en iğrenç ahlaki yüzünü ortaya koyarak halkın acılarına olan endişesine tanık olunmaktadır.

Rüşvet, kumar ve içkiye bağımlı olan devlet yöneticileri, kendi maneviyatlarını daha da düşürmekte, ahlaksız kararlar almakta, adaletsiz işlere bulaşmakta ve suçluları cezalandırmaya yeltenmemektedirler. Bu nedenle toplum her geçen gün iflas etmekte, ortada dolaşan suçluların sayısı artmakta, daha doğrusu bu gibi işler sıradanlaşmaktadır. Bütün bu olaylar, çalışkan insanların ve çocuklarının kaderi hakkında ağır ve hüznü dizelerin yazılmasına neden olmaktadır.

Zaten böyle kimseler vatan ve çocukların geleceğini düşünecek ahlaki niteliklere sahip değillerdir. Açgözlülük, paraya pula düşkünlük buna imkan tanımamaktadır. Zakir'i de rahatsız eden bu gibi kimselerdi.

Yüz təşnələbi-qəhr olasan, xadimi dövlət,
Verməz bir içim su sana ta olmaya dərya.
Simuzər ilə doldurasan ta görək ovcun,
Ondan sonra zahir qıla şayət yədi-beyza.

Aydın şair, sarhoşluk, kumar, rüşvet ve adaletsizlik gibi niteliklerin insanlarda vicdan, cesaret, şeref ve haysiyet gibi asil duyguları bastırdığını ve bunların gelişmesini engellediğini göstermektedir. Bu tür kötü alışkanlıklara sahip olan insanlar kendisinin ve halkın öz saygısını, onurunu ve şerefini koruma cesaretine sahip değildir. Dürüst olmayan ve alçak insanlardan her türlü kirli eylem beklenebilir. Hatta onlar vatanlarını ve halkını terk

¹¹⁹ A.g.e., s. 85.

ederek ihanet bile edebilirler. Kasım Bey Zakir, yerel hanları, beyleri, toprak sahiplerini ve mollaları örnek göstererek onlara özgü olan kötü ahlaka saldırmaktadır. Çünkü beyler, hanlar ve toprak sahipleri halk kitlelerine adalet ve anlayıştan uzak davranmakta ve anlamsız bir yaşam sürmeyi tercih etmektedirler. Onlar kendi zevklerine göre yaşamakta ve kişisel duygu ve çıkarları uğruna emekçi halkı ezmektedirler. Kendilerinden büyük ve güçlü olanları ise pohpohlamakta yarışa girmektedirler. Bu eleştirel ruhu Zakir'in M. F. Ahundov'a ve Şakir'e yazdığı mektuplarda daha açık bir şekilde görmek mümkündür.

Zakir, yalancı, dolandırıcı ve gerçek yaşamdan uzak, halka iyilik yapmayan, kendi çıkarları için her türlü kötülüğü yapmaya hazır olan hainlerin yönettiği bir toplumda açgözlülük ve tamah gibi içsel kötülükleri ve ahlaki kusurları ustalıkla ortaya koymaktadır. Şair özellikle büyüyen nesli bu gibi kötü alışkanlıklardan uzak durmaya çağırmaktadır.

Hər kim sənə kim, oldu şikəmbəndəvü təmma,
Bəsdir deməz əsla uda gər köklü çinarı.

veya:

Gəlməz şümarə kim, yazım əhvalını təmam,
Öz başının tükü sayıdır fışqinə ədəd.

veya:

Yetim dürmək tapanda çünki bir yeyər, iki dişlər.
Düşüb əmlakın üstə ikiəlli qarmalay knyaz.

Kasım Bey Zakir'e göre, ülkede kaos yaratan ve halkı soyan sadece beyler, hanlar ve toprak sahipleri değil, aynı zamanda onlarla işbirliği yapan ve halka ahlaki baskı uygulayan sahtekar mollalar ve din adamlarıdır. Onlar din kisvesi altında her türlü ahlaksızlığı yapmakta ve insanlık dışı eylemleriyle halkın ahlakını bozmaktadırlar. Zakir'in İslam kültüründen, din eğitiminden ve manevi ilimlerden habersiz mollaların kötülüklerini, hilelerini ve aldatmacalarını eleştirmesini “Elat əhlinin tərifi və qazinin əsl-nəsəbi haqqında”, “Qarabağ qazisinə”, “Şuşa mollaları haqqında”, “Dər tərifi

əhvali-əxlaqi əhli rüzigar” şiirlerinde daha geniş bir şekilde görmek mümkündür.

“Elat əhlinin tərifi və qazinin əsil-nəsəbi haqqında” adlı şeirindən örnek verecek olursak:

Ah, bu müftəxurun dad əlindən, səd dad!
Ki, salıblar necə gör məmləkətə qovğanı.
Hərcü mərc elədilər məshəbi-isna-əşəri,
Etdilər zirü-zəbər bargəhi-imanı.
Hər əlifbey oxuyan adını ruhani qoyub,
Bilməz öz əbcədini ruha çəkər suhanı.
Alimü-fazilü ustad, müridi mürşüd.
Nə qədər ki, gərəsən dövrdə sərgərdanı.

Ayrıca şunu da belirtelim ki, Zakir'in din adamlarını eleştirirken asla ateist gibi davranmamaktadır. Allah'ı, Kuran'ı ve İslam dinini kabul etmiş ve imanlı biriydi. Ancak Allah ve Muhammed adına İslam dinini çarpıtan ve kendi ceplerine ve çıkarlarına göre dini uyarlayan din adamlarına karşıydı. Doğru dürüst okuma yazması olmayan, elif be'den başka bir şey düşüneyen ve kendilerine din adamı diyenleri sert bir şekilde eleştirmektedir. Kasım Bey Zakir, din adamlarının aldatma, tuzak kurma, kandırma, korkutma, mezhep kurma gibi özelliklerinin, dindar olmasına rağmen, halkı sömürmenin, onlara zühd (göstermelik) ruhunu aşılamanın ve istediklerini yaptırmanın önemli bir aracı olduğunu anlamıştı. Böylesine acıklı bir duruma tahammül edememekteydi. Böylesi durumları gördüğünde, keskin nefretini ve protestosunu dile getirmekten kendini alamamaktaydı. Bu yüzden Zakir, şehzade, han ve din adamları arasında ahlaki açıdan hiçbir fark görmemekteydi. Şairin gözünde hepsi aynıdır. Çünkü onların gayeleri kişisel çıkarları uğruna halkı katletmek ve aslında vatan ve halk adına konuşarak yok etmektir.

Zakir, “Mirzə Fətəliyə” adlı şiirinde, “meze önünde mey dudağında”, “ahlaksız sözler söyleyen”, haram lokmaları yutan, “peygamber gibi görünen” mollaları ve haramılar gibi yolda pusu kuran halkı aldatan tüccarları, bakkalları ve kunduracıları görmekte

ve böyle döneme denk geldiğine çok üzülmemektedir. Bu yüzden de kendini yalnız hissetmekte ve bir çıkış yolu aramaktadır.

Fisqü ficur həddən aşılıb, şişədə,
Erkəyi, dişisi yaman peşədə,
Mənəm qalan həmin bu əndişədə,
Zəmanə dönübdür, qövğayə bir bax.

Paranın bu dünyada her şey olduğunu, arkadaşlığın, dostluğun ve hatta bir insanı başka bir insanın yerine koymanın bile paraya bağlı olduğunu göstermektedir. Okuyucuları kötü alışkanlıklardan uzaklaştırmaya, onlara her şeyin paraya dayalı olduğu eski dünyaya ve toplumun yetiştirdiği ahlaksız bireylere karşı bir nefret duygusu aşılamaya çalışmaktadır. Azərbaycan'da feodal ilişkilerin egemen olduğu bir çağda yaşayan, toplumun rezilliğini ve iğrenç niteliklerini hareketlerine yansıtan, servete düşkün, insani duygulardan yoksun, katı kalpli ve onları halk arasında rezil eden hacıların, dervişlerin, hanların, beylerin ve ruhanilerin hastalıklı iç yüzlerini ortaya koymaktan korkmamıştır.

Zakir'in, açgözlülük, hile, tamah gibi kötü içsel duygulara sahip olan bireyleri eleştirmesindeki temel amacı; iyi isteklerle yaşayan, ihtiyaç sahiplerine yardım eden, faydalı öğütler veren, insanları kötü işlerden ve bencillikten uzaklaştırmaya çalışan, onları haksızlığa, hileye ve acımasızlığa karşı mücadele etmeye yönelten, temiz ahlaklı insanlar yetiştirmektir.

Şairin çocuklara yönelik temsilleri de ahlaki eğitim açısından özel bir öneme sahiptir. Temsillerinde Azərbaycan toplumsal yaşamının kötülüklerini eleştirmekte, adaletsizliğe, baskıya ve köleliğe karşı çıkmakta ve feodal ahlaki normları açığa çıkarmaktadır. “Dəvə və eşşək”, “Qurd, çaqqal və şir”, “Tülkü və şir”, “İlan, dəvə, tısbağa”, “Tülkü və qurd”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” gibi şiirsel öyküleri asil ahlaki niteliklerin oluşumu için iyi örnekler teşkil etmektedir.

Zakir, feodal ahlakı eleştirmenin yanı sıra, genç nesillere aşılması gereken olumlu ahlaki nitelikler de göstermiştir. Çocuklara tavsiye ettiği niteliklerden biri de entelektüel yetenek,

düşünme ve ferasettir. Entelektüel eğitimi, bir kişinin manevi güzelliğinin başlıca göstergesi olarak gören Zakir, bunu diğer asil niteliklerin gelişmesinde ve oluşumunda önemli bir faktör olarak görmüştür. Zakir'e göre, düşünceli bir kişi bilgeliğiyle, saflığıyla, hareket ve davranışlarını normal şekilde düzenlemesiyle, her işini sabırla ve kaliteli bir şekilde yapabilmektedir. Böylece o kişi tüm varlığıyla halka örnek olmakta, toplum ve vatan karşısında görevini açıkça kavramayabilmektedir. Arkadaşlarının halk arasındaki etkisi ve saygısı da büyüktür. Bu nedenle, insanlarda en asil duyguların oluşumunun habercisi olan şair, çok küçük yaşlardan itibaren bu ahlaki niteliğin gelişmesinin destekçisi olarak kendini belli etmektedir.

Bu bağlamda, “Tülkü və Qurd”¹²⁰ benzetmesi daha karakteristiktir. Her şeyde dikkatli olmanız, işleri akıllıca ve düşünceli bir şekilde yapmanız gerektiğini göstermektedir. Aksi takdirde, aldatma ve saldırganlığın kurbanı olur, kaderiniz kötüleşebilir ve hayatta başarıya ulaşamazsınız. Çünkü hayat bildiğiniz ve düşündüğünüz gibi değildir ve bugün arkadaş ve yakın ilişki içinde olduğunuzu düşündüğünüz kişi, yarın kendi çıkarı için sizi aldatabilir.

İşte bu yüzden Zakir, her türlü dikkatsizliğe karşı aklın gücüne umutla sarılmakta ve güvenmektedir. Bunu, bir tilkinin bir parça kuyruğu için kurnazlığına kurban giden bir kurt örneğinde göstermekte ve bunun çocuklara ve tüm insanlara verdiği acı sonuçları göstererek onları dikkatli davranmaya çağırmaktadır. Etrafında olup bitenleri doğru bir şekilde tespit etmeden tuzağa düşen bir kişinin tuzağın kurbanı olacağını ve suyun derinliğini dikkatlice kontrol etmeden, sığ olup olmadığını bilmeden soyunacağını açıklamaktadır. Ya da dikkatsizlik nedeniyle bir kişi kurt gibi bir kurnazlığın kurbanı da olabilir.

Hər kimsədə ola əqlü fəhmü huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
Əvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,

¹²⁰ Qasım bəy Zakir, “Tülkü və Qurd”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 108-109.

Yoxlayandan sonra soyunsun adəm.

Nəinki etməyib fikir, əndişə,

Sala canavar tək özünü işə.¹²¹

Zakir, kamusal yaşamın olaylarına şahitlik etmiş, bundan doğru sonucu çıxarmıştır. Yoldaşlık ve dostlukta sadık ve samimi olmayı arzu etmiş ve genç nesilde, gerçek bir insan olarak yaşamak ve insan gibi hareket etmek için önemli gördüğü zihin ve bilincin oluşmasını önermiştir. Çünkü zaman insanı her adımda sıkıştırmakta, cehalet, geri kalmışlık ve bilgisizlik onu bir örümcek ağı gibi yakalamaktadır. Böylece iyi ve kötünün bilinen kendi yerinde olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Böyle bir zamanda, insanların birliğine, yoldaşlığa ve dostluğa güven olmadığını gözler önüne sermiştir.

Zakir'in eserlerinde daha belirgin bir şekilde teşvik edilen önemli pedagojik fikirlerden biri, birlik, yoldaşlık ve dostluk gibi asil ahlaki niteliklerdir. Zakir, yoldaşlıkta sadık olmak, bir arkadaşın bilgece tavsiyesini dinlemek, bunu iyi niyetle sürdürmek, samimi ve sadık olmak gibi insanlarda güzel duygular oluşturma gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu yüzden insanlar arasındaki ilişkilerde açgözlülük, yalan, dalkavukluk, ihanet ve aldatma gibi iğrenç özelliklere karşı uzlaşmaz bir ruh geliştirmeyi gerekli görmektedir.

Şairin öğütlerinde birlik ve beraberlik, birbirine faydalı olma, yardımlaşma gibi yüce insani niteliklere geniş yer verilmiştir.

Daş-daş üstə durmaz aləmdə əsla

Dəyməsə insana insandan mədəd,

“Kişiye gerek olmak, kolektifte dost ve yoldaş edinmek, yalancılardan ve ikiyüzlülere uzak durmak fikri bu tür öğütlerin temelini oluşturur. İnsan sevgisi, insanın kıymetini bilmek, bireye saygı duymak gibi tezahürler Zakir'in hümanizmiyle ilişkilidir.”¹²²

¹²¹ Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, Yazıçı, 1984, s. 103.

¹²² Hüseynov, s. 40.

Zakir, dostluk yolunda tüm hayatını acı çekerek geçirmiş, sadık bir dost ve yoldaş olma arzusuyla yaşamıştır. Fakat onun yaşadığı dönemde feodal ilişkiler hüküm sürdüğünden tam tersini deneyimlemiş, kişisel çıkarların dostça ilişkiler uğruna feda edildiğini görmüştür. Dostluk yolunda acı çeken ve canlarını veren insanların, kurtuluş yollarının kapalı ve umutlarını yerle bir olmuş halde bulmuşlardır. Bu yüzden Zakir, yalan, dolandırıcılık ve aldatma gibi insanlar arasındaki dostluğu ve birliği yok eden, anlaşmazlık yaratan ve yüce insan ilişkilerini baltalayan iğrenç niteliklerin ortaya çıkması için koşullar oluşturan ortamı cesur bir şekilde eleştirmiştir. Şair, birliği olmayan bir halkın kaderinin her zaman başkalarının elinde olacağını ve yabancıların ona hükmedeceğini anlamıştı. Birlik ve beraberlik, halkın varlığını belirlemede tükenmez bir güç kaynağıdır. Bu güç, en zorlu düşmanı bile yenebilecek potansiyele sahiptir.

Şairin “Aslan, qurd və çaqqal”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və qurd”, “Xan yoldaşlar haqqında”, “Sədaqətli dostlar haqqında” şiirlerinde genç nesil, çeşitli dostluk ve yoldaşlık nitelikleriyle tanışdırılmaktadır. Bu şiirler, toplumsal hayata, egemen sınıflara ve adaletsizliklere karşı hicivli ve eleştirel bir tutumu yansıtmaktadır. Bu tür şiirlerde, aforizmaya benzeyen sonuçlar ve öğütler daha da fazla dikkat çekmektedir.

“Sədaqətli dostlar haqqında”¹²³ şiirindeki ana fikir birlik ve örgütlenmenin tebliği öne çıkmaktadır. Şairin buradaki ana mesajı, fakirler ve zayıflar birlik oldukları zaman her şeyi kazanacaklarına ilişkindir.

Zakir, yoldaşlık ve dostluk temelinde hareket eden insanların kişisel çıkarlarını ortak iyiliğin önüne koymaları ve açgözlülüğe ve aldatmacaya yol açmamaları gerektiğini göstermektedir. Bu tür fikirler Zakir'in temsillerinin ruhunu oluşturmaktadır. Bir yandan, zulmü, şiddeti, aldatmayı, dalkavukluğu, açgözlülüğü, cehaleti, ikiyüzlülüğü, ihaneti ve aldatmayı hayvanları örnek vererek eleştirmekte ve bu tür iğrenç, insanlık dışı niteliklere karşı savaş

¹²³ Qasım bəy Zakir, “Sədaqətli dostlar haqqında”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 104-108.

açmaktadır. Digər yandan, insanlarda sadakat, sevgi, dürüstlük, birlik, dostluk və güvən gibi asil niteliklerin oluşmasını teşvik etmektedir.

Kasım Bey Zakir'e göre, dostluklar doğası gereği epizodik olmamalı, ince, güçlü ve kopmaz bağlarla birbirine bağlanmalıdır. İnsanlar sadece iyi günlerde değil, zor günlerde ve zor anlarda da arkadaş olmalı, birbirlerinin üzüntülerini paylaşmalı, her türlü kötü olaydan birbirlerini korumalı ve birbirlerine yardım eli uzatmalıdır. Şairin sadık dostlar hakkındaki “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu”¹²⁴ şiirinde, bu nitelikler genç nesile aşılarmakta ve hayvanlar timsalinde çocuklara öğütler verilmektedir.

Bu məsəlin vardır ona nisbəti:

Bir kəsin bir kəsə ola ülfəti,

Gərək zar olanda, o da zar ola,

Həmişə dostundan xəbərdar ola.

Nəinki dost qala dami-bələda,

O gözə arxayın dəttü səhradə.¹²⁵

Zakir eserlerinde dostluğu ve yoldaşlığı önemseyen biri olmakla kalmamış kendi hayatında da sadık dostluğun bir örneğini sergilemiştir. Mesleği gereği zamanının birçok aydınıyla (B Şakir, M.F. Ahundov, İ. Gutgaşinli, M.P. Kolyubakin vb.) arkadaşlık olmuştu. Kasım Bey Zakir ile büyük filozof, aydın yazar M.F. Ahundov arasındaki ilişkiler gerçek dostluğun en iyi örneklerinden biridir. Her şeyden önce, bu iki şahsiyet arasındaki dostluk, önemsiz kişisel duygulardan uzak ve samimi dostluğa örnek teşkil etmektedir. Her ikisi de nesiller boyunca yüksek vatanseverlik ve insanlık örneği göstererek, halkın özgürlüğü, kültürel ilerlemesi ve aydınlanması için savaşmışlardır. Bu iki şahsiyet arasındaki dostluk, birbirlerine olan güçlü inanç, güvən ve sadakat temelinde güçlenmiş, karşılıklı saygı ve sevgi temelinde gelişmiş ve şekillenmiştir.

¹²⁴ Qasım bəy Zakir, “Sədaqətli dostlar haqqında”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 104-108.

¹²⁵ Zakir, 1984, s. 101.

Zakir'in hakarete uğrayan insanların özgürlüğünü ve kurtuluşunu sürekli düşünmesi ve yoldaşlarından ve meslektaşlarından yardım umması da tesadüf değildir. Ayrıca, hakikat ve adaletin ayaklar altına alındığı, vatanın harabeye çevrildiği, cehaletin ve geri kalmışlığın hüküm sürdüğü zamanı ifşa ederek göğsüne çöken kısır döngüden kurtulmak için M.F. Ahundov'a yönelmiş ve yardım istemiştir. M.F. Ahundov'un mektuplara verdiği cevaplardan, Zakir'e manevi ve pratik yardımda bulunduğu, dostluğunda sadık olduğu ve son derece samimi olduğu açıktır.

“Aslan, qurd və çaqqal”¹²⁶ şiirinde şair, insan hayatını hayvanların hayatlarında meydana gelen özgür-doğal olaylarla karşılaştırmaktadır. Bu doğal olayları kullanarak, insanların özgürlük için çabalama eğilimlerini doğada meydana gelen yasalarla ilişkilendirmekte ve gençlerin bu temelde eğitilmesini önermektedir.

Şiir, bir kurt ve bir çakalın bir aslanla arkadaş olduğunu ve bir süre mutlu bir şekilde yaşadığını betimlenmektedir. Bazen üç gün boyunca yiyecek bir şey bulamazlar. Son av sonucu bir koyun, bir kuzu ve bir tavuk elde etmişlerdir. Aslan, kurda kendisine düşen payı bölmesini söyler. Kurt, kuzuyu kendisinin, koyunu aslanın, tavuğu ise çakalın yemesi için ayırır. Payın bu şekilde bölünmesi aslanı çileden çıkarır ve kurda saldırır. Şiirde kurt, açık sözlülüğü ve nesnelliği nedeniyle cezalandırılmış olur. Aslan, çakala payı bölmesini emreder. Çakal:

...O ki, qoyun padşahın naharı,
Quzunu saxlarıq axşam iftarı.
Toyuq da sabahın qəlyanaltına.¹²⁷

Bu bölüşümü çok beğenen aslan ve çakal'a sorar: “Bu bölünmeyi kimden öğrendin?” Çakal ise şöyle cevap verir:

Dedi ki: “Bilməzdim binadən, başdan,
Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan.”¹²⁸

¹²⁶ Qasım bəy Zakir, “Aslan, qurd və çaqqal”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 98-100.

¹²⁷ Zakir, 1984, s. 94.

Şairin burada endişeləndiyi şey, yaşadığı dövəmdə yoldaşlıq və dostluq ilişkilerində bu tür iğrenç niteliklərin bulunmasıydı. Bu nədənle, yoldaşlıq və dostluğun bu tür ilişkilerle bağdaşmadığını vurgulayaraq, gənç nesildə böylə niteliklərə karşı bir iğrenmə duyğusu uyandırmaya çalışmış, yoldaşlıq və dostlukta eşitliğin, dayanışmanın və saflığın tercih edilmesini yeğlemiştir.

Zakir'e göre herkes kendine uygun bir arkadaş seçmelidir. Arkadaşlıkta eşitlik yoksa bu arkadaşlık sonuna kadar devam edemez. Zakir, “Xain yoldaşlar haqqında”¹²⁹ adlı şiirində aldatma, ihanet, hıyanet gibi toplumsal ahlaksızlıkları eleştirmektedir. Burada gənç nesile, dostluğa ihanet etməmə, yalan söyleməmə, hile yapmama gibi asil niteliklər önerilmektedir. Şair bu bağlamda, dostlukta deveye ihanet eden yılan və kaplumbağa şeklinde insanlarda kendini gösteren alçak niyetləri sert bir şekilde tenkit etmektedir. Onlar buldukları ekmeği deveye vermemek için hile yapar, ama sonunda aç kalırlar. Şair burada okuyucuya kendinden büyük birine ihanet etmenin kötü sonuçlanacağını anlatmaktadır.

Özündən böyüyə etsə xəyanət,
Ac qalır, etməsin, əlbət, səd əlbət.
Bir adam ki, qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.
Yoldaş yoldaş ilə xəndəng nisbət
Düz görək ta ruzi-həşrə qiyamət.
Əgər əyri ola dəruni, cün yay,
Kirişi qırılıb axır olur zay.¹³⁰

Şair bu şiiriylə böylə arkadaşlığın uzun sürəmeyeceğini anlatmaktadır. Böyl arkadaşlıkların sonu her zaman hüsrən olmaktadır.

Yoldaşlarının iyi öğütlerini dinlemeyen, kişisel çıkarlarını diğerlerinin çıkarlarından üstün tutan və açgözlülükle yetinmeyen

¹²⁸ A.g.y.

¹²⁹ Qasım bəy Zakir, “Xain yoldaşlar haqqında”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 118-120.

¹³⁰ Zakir, 1984, s.113.

insanların acıklı kaderini hayvan imgesiyle tasvir eden şair, genç nesillere dostluk ve yoldaşlıklarında kararlı olmalarını ve arkadaşlarının yararlı öğütlerini dinlemelerini öğütlemetedir. Bu ahlaki düşünce Zakir'in "Dəvə və eşşək"¹³¹ adlı eserinde daha da belirgin bir şekilde ifade edilmektedir. Zakir, sömürü ve kölelikten uzak, barışçıl, özgür ve bağımsız bir şekilde yaşama arzusunu bir devenin sözleriyle ifade etmekte ve toplumdaki adaletsizliğin, ikiyüzlülüğün, cehaletin ve ihanetin nedenlerini açıklamaktadır. Şiirde, bitkin ve çalışamayacak durumda olan bir deve ve bir eşeğin ademoğlunun ve halkın zulmünden kurtulup kervan ayrılmış ve serbest kalmıştır. Ancak böylesine barışçıl bir yaşam uzun sürmemiştir. Eşek şarkı söyleme isteğinin olduğunu belirtmiştir. Bu durumda deve, anırmak için can atan eşeğe şu nasihatte bulunur:

Dəvə dedi: Bu nə sözdür az əhməq,
Müstəmma imişsən isminə əlhəqq!
Gücnən qurtarmışıq rəncü təbdən,
Növi-bəşər eylədiyi qəzəbdən.
Ötüb keçən əgər eşidə səsin,
Ol qədər yük çatar, çatmaz nəfəsin.¹³²

Fakat devenin öğüdünü dinlemeyen eşek anırır. Oradan geçen başka bir kervanın sahibi bu sesi duyar duymaz onları bulur ve eşyaları onlara yükler. Sonunda eşek yükü taşıyamaz ve kendisi de güçsüz hale gelir. Kervan sahibi hem yükü hem de eşeği deveye yükler. Deve bundan faydalanarak intikam alır. Az önce şarkı söyleme isteği geldi, dinlemedin ve anırdın ve senin yüzünden ben bu hale geldim. Şimdi ise bende oynama isteği oluştu. Bunu söyleyerek eşeği uçurumdan aşağı atar.

Temsilden de görüleceği üzere burada ahlaki-didaktik konular ve ikaz edici düşünceler çok güçlüdür. Bu temsilden çıkan akli sonuç, dostluğun kapsamlı eşitlik ve uyuma dayandığıdır.

Ululur pəndinə baxmaya hər kəs,

¹³¹ Qasım bəy Zakir, "Dəvə və eşşək", *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 100-104.

¹³² Zakir, 1984, s. 96.

O kəsdən bilmərrə əlaqəni kəs,
Guş etməyən nasehlərin sözüne,
Toxunur aqibət bəla özünə,
Bir dəxi danışsa hər kim bəhəngam,
Başı qiylü-qaldan qurtarmaz müdam.
Var isə kəmalın, söyləmə əfzun.
Bu barədə şair yazıb bir məzmun:
Kəklik “səsini çıxarmasa, mən zamin,
Onu tuta bilməz dağlarda laçın”.¹³³

Zakir bu temsille gənc nesilə büyükleri dinlemek, onlara saygı göstermek, bilge kişilerin     tlerini kulak asmanın önemini göstermektedir.  zellike her sözü yerinde söylemek, lafı uzatmamak, sakin ve huzurlu olmak ve diğerlerine babacan     tler vermek gibi ahlaki değerleri aşılamaktadır.

“Tülkü v  şir”¹³⁴ temsili, zulmün uzun süre devam edemeyeceği, zalimin sonunda ölmeye mahkûm olacağını belirtmektedir.  aresizlere zulmedenlerin kaderinin acı sonunu tasvir etmektedir.

Kasım Bey Zakir'in eserlerinde dikkat çeken önemli eğitim konularından biri de vatanseverliktir.

 lgin  bir husus ise, şairin eserlerinde yüce bir duygu olan vatanseverli in hümanizm ve enternasyonalizmle i  içe geçmesidir. Zakir, büyüyen nesilde bu önemli niteliklerin karmaşık bir şekilde yetiştirilmesini  onererek, anavatanı,  alışkan insanlarını, manevi ve dış güzelliğini ve kadınlarda bulunan asil, narin duyguları tasvir ederken, tam da bu özelliklerin geliştirilmesini amaçlamıştır. Zakir'in şiiirlerinde, Azərbaycan topraklarının  i ekli manzaraları, orada yürüyen t rnaların narin sesi, yaseminlerin hoş kokusu, menekşelerin, lalelerin, nergislerin hoş kokusu, zarif görünümleri o kadar gerçekçi renklerle tasvir edilmiştir ki, okuyucu ister istemez bu

¹³³ A.g.e., s. 97-98.

¹³⁴ Qasım b y Zakir, “Tülkü v  şir”, *Seçilmiş  s rl ri*, Haz:K.M mm dov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 110-117.

güzellikler karşısında büyülenmektedir. Bu tür şiirler, genç nesilde sadece vatanlarına karşı sınırsız sevgi ve şefkat duyguları aşılamaqla kalmaz, aynı zamanda onlarda bir milli gurur duygusu da oluşturmaktadır.

Seyrə çıxıb dəstə-dəstə gözəllər,
Çiçək dərib tər buxağa düzənlər,
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa gəzənlər,
Canlar alan sövqü-nəvayə bir bax.

Şəqaiq, qərənfil, süsən, nəstərən
Zəbani hal ilə oxu müstəhsən,
Həvayi-guhsar, səfayi-çəmən
Tən edən cənnətül-məvayə bir bax.

Bu şiirde, şairin, doğanın güzelliklerini, insanlarda uyandırdığı hoş, ince duyguları sanatsal ve estetik bir bakiş açısıylə tasvir edərək, genç nesilde bu asil duyguları aşılamaqla gərəkli gördüğü açıktır. Zakir, Vagif gibi, bu tasvirlerde hiçbir soyutlamaya ve göstəriş tasvirinə izin vermemiş, ancak doğayı olduğu gibi rəsmetmiştir. Bu, yalnızca Azərbaycan'ın doğasına ve güzelliğine ilgi uyandırmakla kalmaz, aynı zamanda iyi niyet ve sempati duygusunu da yeğleməkdir. Bu yüzden şair, vatanı olduğu sever, kalbi ondan tek bir gün bile ayrı kalmaya dayanamaz. Vatanına o kadar ince ve güçlü iplerlə bağlıdır ki, hiçbir güç onu ayıramaz. Çünkü vatan onun hayatı, yoldaşı, dostu, sadık yoldaşı ve ilham kaynağıdır. Bu yüzden vatanlarından ayrılan insanların yaşadığı zorlukları böylesinə kırılğan duygularla anlatmıştır:

Ayrı düşmək Vətəmindən yamandı,
Diyari-qürbətdə öldüm amandı!
İtirmişəm yarı xeyli zamandı,
Axtarıram yanə-yanə, ay mədəd!¹³⁵

¹³⁵ Zakir, 1984, s. 170.

veya:

Diyari-qürbətdə binamü-nişan!

Qalmışam, tapılmaz halım soruşan,

Nə bir gələn, nə bir əhval danışan,

Yollardadı gözü, guşum, ağlaram.¹³⁶

Zakir'in ünlü şiiri “Durnalar” genç nesilde vatanseverlik duygusunu aşılama da güçlü bir etkiye sahiptir. Bu şiirde şairin vatanına olan bağlılığını ve halkına olan derin sevgisini açık bir şekilde görmek mümkündür.

Bir saat havada qanad saxlayın,

Nizam ilə gedən qoşa durnalar!

Qatarlaşıb nə diyardan gəlırsız

Qaqqıl daşa-qaqqıl daşa durnalar?¹³⁷

Şiirde, vatanından ve ülkesinden ayrı düşmüş insanların vatanına, ailesine, sevdiklerine olan bağlılığı derin bir samimiyetle dile getirilmiştir. Bu yüce, kutsal duygunun bütün vatan insanlarının karakteristik bir özelliğı olarak geliştirilmesi ve oluşturulması gerektiğı düşünülmektedir.

Qərənfil, nəstərən, nərgiz, bənövşə, ərgüvan, lələ

Zəbani hal ilə şövqün qılır peyda çəmənlərdə.

Urarlar, qümrilər, cəh-cəh oxuyurlar kəpkələr qəh-qəh,

Tutubdur aləmi yeksər əcəb qövğa çəmənlərdə.

Zakir'e göre bu sevgi, vatan ve halk uğruna mucizeler yaratmakta kendini göstermeliydi. Her insandan pratik vatanseverlik bekliyordu. Vatani sevmenin, onun refahı ve parlak bir gelecek için yorulmadan savaşmanın gerekli olduğuna inanıyordu. Bu yüzden şair, hanları ve beyleri, çarlık memurlarını ve onlarla işbirliğı yapan, kendilerine “vatansever” diyen ama gerçekte vatan ve halk uğruna hiçbir şey yapmayan, kendi kişisel çıkarları uğruna çeşitli oyunlar oynayan ve kanlarını emen sahtekar mollaları, rahipleri ve dervişleri acımasızca eleştiriyordu.

¹³⁶ A.g.e., s. 165.

¹³⁷ A.g.e., s. 160.

Zakir, ahlaki eğitimde hümanizm ve enternasyonalizmi önemli araçlar olarak görüyordu. Beylerin, hanların, toprak sahiplerinin, memurların, sahte mollaların ve hilekar dervişlerin ahlaki çöküşünü, zulmünü, adaletsizliğini ve manevi yoksulluğunu tam da yüksek insanlık ve vatanseverlik konumundan eleştiriyordu. Zakir'e göre, ikiyüzlülüğün, yalanın, cehaletin, ihanetin, aldatmanın, zalimliğin, korkaklığın, sahtekarlığın ve benzeri olumsuz ahlaki niteliklerin yaygınlaşması insan onuruna terstir. Tüm bunlar en yüce varlık olan insanı alçaltır ve toplumda zulmün ve kötülüğün büyümesine neden olur. Bu nedenle nezaket, sadakat, insanlara saygıyı övmüş ve zulme karşı çıkmıştır. Zakir, insanlara saygısızlığı ve insan kaderine kayıtsızlığı en olumsuz ahlaki nitelikler olarak görmüştür.¹³⁸

Şairin eserinde insan her şeyden üstün tutulmuş, onun güzel insani nitelikleri övülmüştür.

Ey qönçədəhanım, təzə-tərlikdə
Nə gül həmta olur, nə lələ sənə.
Gərək gözlərinə millər çəkilə
Hər kim desə vəhşi qəzalə-sənə.¹³⁹

Şiirde, insanlığa duyulan saygı ve sevginin en güzel ifadesine görülmektedir. Bu fikir, Zakir'in lirik şiirlerinin ana çizgisini oluşturmaktadır.

Zakir, hümanizmi yalnızca insanları sevmekte, onların içsel güzelliklerini görmekte ve hissetmekte değil, aynı zamanda çocukların yetiştirilmesine ve eğitimine özen göstermekte, ihtiyaç sahiplerine yardım etmekte ve tüm güçlerini ve yeteneklerini halkın refahına adanmış insanlara saygı ve sevgide görüyordu. Şair, çocuklara özel davranmayı ve onların eğitim ve yetiştirilmesine özen göstermeyi her zeki insanın kutsal görevi olarak kabul ediyordu. İnsanlığa hizmet gibi önemli insani duyguların genç nesilde oluşması gerektiğini, doğruluk, dürüstlük, yoldaşlık ve dostluk gibi yüksek ahlaki niteliklerin geliştirilmesini vurguluyordu. Çocukların ahenkli

¹³⁸ Zakir, *Məqalələr məcmuəsi*, s. 130.

¹³⁹ Zakir, 1984, s. 173.

gelişimine ilk anlardan itibaren başlanması gerektiğini belirtiyordu. Şair, bir eğitimci olarak gençlere şunları öğütlemiştir; ağır olun, su gibi her şeye akmayın, gençliğinizin kıymetini bilin, yabancılarla dost olmayın, kötü insanlardan uzak durun. Tatlı ve lezzetli meyve zarar gördüğünde değerini kaybeder, bu yüzden incinmeyecek şekilde yaşamalısınız. Cahil bir insanla arkadaş olmak kolaydır, ama yolda yürümek zordur. Şerefli yaşamak, sıkı çalışmak vb. Bu, şairin (eğitimcinin) sürekli iyimserlik eğiliminden, vatanın ve halkın geleceği olan genç nesle büyük sevgisinden kaynaklanmaktaydı. Zakir bir yandan da çocuğa bakılmazsa, onun yetiştirilmesiyle ilgilenilmezse çocuğun cahil büyüyeceğini, sefil, kötü bir hayat süreceğini, ahlakının bozulacağını ve bunun da eninde sonunda vatana ve halka zarar vereceğinin farkındaydı. Kasım Bey Zakir, çocukları gerçeği seven, vatanın ve halkın dertlerini paylaşan insanlar olarak görmek istiyorsanız ona karşı kayıtsız kalmamak gerektiğini, çocuğa karşı her zaman şefkatli bir tavır sergilemenin önemini vurguluyordu. Onların mevcut sosyal çevrenin pis ve bozuk etkisi altına girmelerine izin vermemek, onları gittikleri yanlış yoldan caydırmak, onlaraa gerekli açıklamaları yapmak ve yetiştirilmelerini doğru bir şekilde yönlendirmek gerekmektedir.

Zakiri, çirkin duyguların her şeyi öldürdüğü (insanlık, akıl, düşünce, hümanist duygular) gerçeğinden endişe duymaktadır. Paranın toplumda her şeyi çözebildiği, insanlar arasında tok olanın açtan haberinin olmadığı ve atlarla eşekler arasında bir ayrımın görülmediği bir ortamda asil duygular aşağılanmış durumda olurlar. Bu nedenle eserlerinde hümanist duygulardan uzak olan, emekçilerin sırtından para kazanıp zengin olan, emekçilerin değerini bilmeyen, onları insan gibi görmeyen, onlara bir yudum su vermeyen ve hatta hakaret edenlerin iç hastalıklarını ortaya koymuştur. Kasım Bey Zakir eserlerinde, kendi döneminin farklı gruplarına ait insanların karakterlerini betimleyerek, çağdaşlarını düşünmeye ve onlarda adaletsizliğe, zulme, haksızlığa ve cehalete karşı bir protesto duygusu uyandırmaya çalışmıştır. Genç nesli bu tür insanlardan uzak olmaya çağırmıştır.

Şair eserlerinde kadınların kâmusal yaşamdaki konumu, eğitim ve aile ilişkileri gibi önemli terbiye konuları hakkında değerli

fikirler ortaya koymuştur. Bu önemli fikirler Zakir'in "Qoca kişi və cavan arvad", "Dərviş ilə qız", "Əxlaqsız qazı", "Həyasız dərviş", "Zövcü-axər", "Əmirzadə və aşiq" gibi eserlerinde daha açık ve öz bir şekilde sunulmuştur. Zakir bu tür eserlerinde feodal gelenekleri, dini hurafeleri ve cehaleti açığa çıkarmıştır. Bu şiirlerde aşk ahlaki bir duygu olarak değerlendirilmiş ve aile ilişkilerinin ilk aşaması olarak sunulmuştur.

Zakir'in nasihatlerinde, erken gençlik yaşlarda karşı cinsle kurulan iletişime, evliliğe sadakata, babalık ve annelik görevlerinde sorumluluğa yüksek insani duyguları olarak değer verilmiştir. Şair çoğunlukla genç kızlara öğüt vermekte, onlara değerli, sadık bir eş bulmalarını söylemektedir. "Mən sənə aşiqi-giriftaram"¹⁴⁰ dizesiyle başlayan şiirde şair, genç kızları dürüst olmayan, beceriksiz ve kötü genç erkeklere yakın olmamaları konusunda uyarmaktadır. Şair, aile, ahlak ve aşk konularında büyüyen gençlere sadakati tekrar tekrar önermektedir.

Şair, burka ve çarşaf gibi yüz örtülerine karşı olumsuz bir tutum sergilemiş ve bunları kadınların boyunduruk altına alınmasının bir işareti olarak değerlendirmiştir.

Zakir'e göre, aile ilişkilerinin gücünde, kopmaz bağlarında, zorluklara karşı toleranslarında, kısacası aile ilişkilerine bilinçli bir yaklaşımda ana etken karşılıklı sevgi ve yaş uyumudur. Bu nedenle "Qoca kişi və cavan arvad" adlı eserinde, eşit yaşta olmayan bir karı kocanın evliliğinin ailede yarattığı hoşnutsuzluğu göstermektedir. Burada Zakir, yaşlı erkeklerin genç kadınlarla eşit olmadığını, kadın haklarının her zaman çiğnendiğini ve kadınların eğlence ve zevk kaynağı olarak görüldüğünü göstermektedir. Bu tür ahlaki normlara karşı sert bir şekilde itiraz etmiş, sevgi ve aile oluşumu konularında eşitlik ve uyumluluk ilkesini teşvik etmekten korkmamıştır.

Bu hünər gəlməz səksən yaşlıdan,
Əli rişəlidin, titrək başlıdan.

¹⁴⁰ Qasım bəy Zakir, "Mən sənə aşiqi-giriftaram", *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 331-338.

Şair, genç kadınlara heves eden, tüyleri dökülmüş bir kuş gibi uyuklayan, konuşurken nefes nefese kalan ve ağızları sulanan yaşlı erkeklere alaycı bir şekilde gülmekte ve aynı zamanda onlardan nefret ettiğini belirtmektedir. Bunu yaşlılığın bir işareti olarak değerlendirmekte ve aile ilişkilerinin saflığı, samimiyeti, nezaketi ve bütünlüğü için her insanın kendi dengiyle bir hayat kurması gerektiğini söylemektedir.

Qərək ki, qələtdir bir mərdi-köhnə
Gedib meyl eyləyə cahilə zənə,
Onun təmənnası onda dözülməz,
Şamü səhər qiylü qalı üzülməz
Sevgi-sevgisinə bərabər gərək.

Şair, cepleri dolu, başları boş, bellerinde şal hacıların ve cami cemaatinin, normal hayat kurallarını çiğneyen pis işlerinden geri durmadıklarını ve haz uğruna kendilerinden 3-4, hatta bazen 5-6 defa küçük kızlarla evlendiklerini ve kendilerini perişan ettiklerini göstermektedir.

Şair böylece aile hayatının kutsallığını korumak ve sürdürmek, çocukların yetiştirilmesine özen göstermek, olgunluğa erişmelerine yardımcı olmak için ailede yaş, zevk ve çıkar eşitliğini önemli bir konu olarak öne çıkarmakta ve yeni nesilde feodal dünyadaki aile ilişkilerinin bütünsel bir resmini oluşturarak onlardan uzaklaşmak gerektiğini vurgulamaktadır.

Zakir, aşk şiirlerinde duygularını ve acılarını anlatmanın yanı sıra sadakat, bağlılık ve özveri hakkındaki düşüncelerini ve hislerini de belirtmektedir. Yüksek, saf ve estetik duygularla yaşamının, güzelliğe tapmanın önemine değinmektedir. Çirkinliği ve kayıtsızlığı ahlaksızlıkla suçlamakta ve saygısız güzelleri kınamaktadır. Ona göre, bir insandaki her şey güzel olmalıdır (hem dış hem de iç dünya). Güzellikten sadelik ve doğallık, renkli boyalardan uzaklık ve ahlaki ve manevi mükemmellik talep etmektedir. Güzellerin tasvirine adanmış şiirlerinde Zakir, saf aşkı ve asil duyguları yüceltmektedir. “Şair güzelliği sıradan bir kadın olarak değil, sadık, güvenilir, dürüst, kararlı, arkadaş ve yoldaş olarak görmüştür. İç güzelliğe, iç asalete

özel önem vermiş ve mükəmmel güzelliğin ana işareti ve içeriği olan liyakati düşünmüştür.”¹⁴¹

Zakir, kamusal yaşamda meydana gelen sorunlarla ilgili doğru bir sonuca varmaktadır. Bu durum çoğu varlıklı ailede kendini göstermektedir. Ailede kendi yaşam biçimini kuramayan bir kişinin vatan ve halk için iyi bir şey yapamayacağını savunmaktadır. Zakir, feodal dünyaya ait aile terbiyesinin her iki tarafını da vermeyi başarmıştır. Emekçi halkın, tebaanın böyle değersiz niteliklerden uzak olduğunu, aile ilişkilerinin saf ve sadık bir sevgi üzerine kurulu olduğunu göstermiştir. Ona göre bu nedenle hiçbir hile, saldırganlık veya herhangi bir müdahale bu sevgiyi kıramaz, aile ilişkilerini bozamaz.

Saf ve sadık bir aile kurmak, hayatının sonuna kadar aile ilişkilerini sürdürmek, aileye sadık olmak ve onurunu her şeyin üstünde tutanların manevi dünyasının zenginliğinden bahsetmektedir. Bu eğitim sorunu, Zakir'in “Dərviş ilə qız”, “Əmirzadə və aşiq”, “Zövcü-axər” adlı şiirsel öykülerinde olabildiyince gerçekçi bir şekilde tasvir edilmektedir. Bu şiirsel öykülerde, ailenin kutsallığını ve saflığını lekeleyen, dinin örtüsü altında batıl inançları aşıl原因 gelenekün özü ortaya çıkarmakta ve sert bir şekilde eleştirilmektedir. Bu öz, Kasım Bey Zakir'in “Zövcü-axər”¹⁴² adlı eserinde daha belirgin şekilde kendini göstermektedir.

İsfahan şehrinde bir oğlu olan fakir bir kunduracı geçimini sağlamak için bir kervana katılır ve iş için başka bir eyalete gider. Yolda kervan soyulur ve yağmalanır, bazıları öldürölür ve kunduracı ağır yaralanır. Oradan geçen başka bir kervan sahibi kunduracıyı kendi evine getirir. Kunduracı iyileşir. Kunduracı oğlu olduğunu söylerse kovulacağını düşünerek yalan söyler. Mısır'da ünlü olan Haca Ahmed'in oğlu olduğunu söyler. Bir gün tüccar kunduracıya bir kızı olduğunu ve onunla evlenmesi gerektiğini belirtir. Çünkü şeriat, üç kez boşanan ve dördüncü kez evlenmek için kocasından boşanan bir kadının geçici olarak da olsa gidip başka bir adamla evlenmesini

¹⁴¹ Mustafayev M., *Zakir şeirinin sənətkarlığı*, Bakı, Yazıçı, 1983, s. 25.

¹⁴² Qasım bəy Zakir, “Zövcü-axər”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005, s. 129-141.

gerektirir. Kunduracı kabul eder. Şartlar sağlanmış, ancak kunduracı kızını, kızı da kunduracıyı sevdiği için boşanmazlar. Kız yaşlı kocasını genç kunduracıyla karşılaştırdığında yaşlı kocanın çok zengin olduğunu görür. Baba onu evlendirmemiş, servet karşılığında satmıştır. Ve bu yüzden kız kocasından üç kez boşanmak zorunda kalmıştır. Öte yandan kunduracı fakir olmasına rağmen kızı anlar ve onu çok sever.

Burada şair, saf sevgiyi anlatmanın yanı sıra, aileleri de dahil olmak üzere her şeye zenginlik gözüyle bakan bazı insanların açgözlülüğünü ve tamahını eleştirmiştir. Baba, kızının mutluluğundan çok kendi çıkarlarını düşünmüş ve kasıtlı olarak kızının mutsuzluğuna neden olmuştur. Baba, zavallı kunduracıya aynı gözle bakmaktadır. Ona göre kunduracı gerçekten de Haca Ahmed'in oğlu olduğudur ve bu nedenle daha zengin biriyle kızını evlendirmeyi düşünmüştür.

Əgər gördüm Xacə Əhməd oğlusan,
Düxtərimi səndən boşatmazam mən.

Ona yiyecek ve giyecek verir. Şair, genç gelinin, fakir olsa bile, onu anlayan, ona şefkat gösteren ve sevgisine uygun bir kocaya ihtiyacı olduğu sonucuna varır.

Aile mutluluğu tam olarak buradan başlar. Kız her şekilde bunun için çabalar. Bu doğanın kanunudur. Bu fikir kızın kaderiyle ilgili olarak şu şekilde ifade edilir:

Adəti qanundu əhli-zəmanə
Əqd edib verərkən sultana, xanə
Otağı zərnişan, zürufi fəğfur.
Cariyəsi mələk, pasibanı hur.
Təami gunagun, suyu səlsəbil,
Onun üçün genə asayiş deyil.

Hiçbir zenginlik, altın veya servet tüccarın kızını kandıramaz. O, her şeyden önce saf sevgiye değer vermektedir. Sevgisine sadık kalmak için esarete karşı mücadele etmekte, düştüğü tuzaktan

kurtulmaq için çabalamaktadır. Sonunda mutluluğu fakir bir kunduracının yanında bulur və tüm varlığıyla ona bağlanır.

Zakir'in saf sevginin insanlara özgülü kutsal bir duygu olduğu fikri, “Əmirzadə və aşiq”, “Aşıqın təam bişirməyi”, “Bihəyə türk”, “Dərviş ilə qız” adlı şiirsel öykülərində də kendini belli etməkdədir. Bu əsərlərdə yoxsul qızların zəkası, düşüncəliliyi və sadəkəti yansıtılmakta və bu tür insani niteliklər büyük bir sevgiylə yüceltilməkdədir.

Kasım Bey Zakir, esaret altında yaşayan kadınları həyatda savaşıçı olaraq görmək istiyordu. Ötə yandan, dərviş adı altında lüks bir həyat yaşayan alçakları qızların aracılığıyla ifşa ediyordu. Şairin eleştirisində keskin ifşa edici rənkler öğretici eğitim fikirleriyle birləşiyordu.¹⁴³

Anadil meselesi və milli çocuk edebiyatının yaratılması, Zakir'in əsərlərində önəmli bir yer tutan pedaqojik fikirlər arasındadır. Vagifdən sonra, kendi əsərləriylə anadilini daha da zenginləşirmiş, edebiyatın açıq halk diliylə yazılaraq topluma xizmet etməsi gerektiğini doğru bir şəkildə anlamışdır.

Denildiği gibi Zakir, dilin samimiyətini, sadeliğini və açıklığını koruyaraq milli dilde yazan bir şairdi. Şiirleri, halka yönəlik eğilimin ən canlı örneklerindendir. Halkın sanatsal düşüncəsinin ürünü olan və o halkın özelliklərini somutlaşdıran atasözleri, benzetmələr və deyimlər onun yaratıcılığının əsas sütununu oluşturmaktadır.

Zakir'in əsərlərində ana dile vurğu yapması təsadüf değildi. Bunu yaparkən bir yandan öncüllərinin millî çocuk edebiyatı alanında başlattığı çalışmaları sürdürməkte, digər yandan da çocukların eğitim və yetişirmə alanındaki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktaydı.

19. yüzylın sonundan itibaren Kasım Bey Zakir'in əsərləri dərslər kitablarına daxil edilməyə başladı. A.O. Chernyaevsky və S. Velibayev, 1888 senesinde “Vətən dili” adlı dərslər kitablarında şairin

¹⁴³ Namazov Q., *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, s. 70.

birkaç şiirine yer vermiştiler. XX yüzylın başlarında Feridun bey Köçerli, “Balalara hədiyyə” (1912) adlı ders kitabında Zakir'in şiirlerinden ve temsillerinden örnekler ilave etmişir.

Zakir'in çocuk ve gençlere yönelik olarak yarattığı sade, içten, doğal, lirik şiir ve temsilleri, eğitici ve öğretici açıdan ilgi çekici, canlı ve yararlı olmasıyla öne çıkmaktadır.

Çocukların okuması için uygun, fikir ve içerik açısından onların ilgisini çeken “Aslan, qurd və çaqqal”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Tülkü və şiir”, “Sədaqətli dostlar haqqında” vb. şiirleri, çocuk psiqolojisini, dünya görüşünü, zihnini ve onlarda sanatsal zevk oluşumunu etkileyen eserler olarak dikkat çekmektedir. Bu eserlerde genç nesli kültüre, eğitime, vatanseverliğe, samimiyete, yoldaşlığa, dostluğa, nezakete ve alçakgönüllülüğe çağırma motifleri ön plana çıkmaktadır. Bunun nedeni Zakir'in çocuklara olan yakınlığı ve onların geleceğine dair iyimserliğidir.

Zakir, eserlerinde ele aldığı eğitim sorunlarıyla, kendi döneminde yetişen neslin normal ahlaki eğitiminde belli bir rol oynamış ve ayrıca Azərbaycan pedagojik düşüncesinin sonraki dönemler gelişimine etki etmiştir. Öğretici eserleri, gençlerin uygun şekilde eğitilmesinde önemini kaybetmemiştir. Bugün bile, Kasım Bey Zakir'in eserleri, kamusal eğitim aracı olarak, genç neslin ahlakı, davranışı ve dünya görüşü üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Eserler insanların hayatı ve toplumu anlamalarına, yerlerini bulmalarına ve onlara sanatsal ve estetik zevk kaynağı olarak yüksek manevi ve ahlaki nitelikler aşılamlarına yardımcı olmaktadır.

Sonuç

Azerbaycan pedagojik eğitim tarihinin kökenini çok eski dönemlere dayanmaktadır. 18. yüzyıla kadar daha çok ortaçağ feodal düşüncesi ekseninde kendini gösteren pedagojik düşünce serüveni sistemin korunmasına ilişkin motefleri içinde barındırmaktadır. Belirtilen yüzyıla kadar mevcut sistemin sorunlarını ortaya koyan ve ona itiraz eden eserler de yazılmıştır. Fakat bu eserlerin sayısı çok değildi. Sisteme tam anlamıyla karşı çıkmak, onun sorunlarını ortaya koymak ve yenilik arayışı daha çok 18. yüzyıldan itibaren kendini göstermektedir. Çünkü söz konusu dönem ve ondan sonraki yıllarda tarihi seyir açısından bozukluğu, bezginliği, bıkkınlığı, insanların sömürülmesini vd. gibi birçok sorunun açık bir şekilde gözlemlendiğini söylemek mümkündür.

Bu, dürüstlüğün ve doğruluğun bir insanı dilenciye seviyesine indirdiği bir çağdır. İyi insanlar aşağılanma ve acı içinde yaşamaktayken, alçaklar, hainler, yalancılar ve ikiyüzlüler zevk içinde yaşam sürmekteydiler. Zenginlerin cesaret, onur ve utanç gibi insani nitelikleri kaybolmuş, amaçları servet biriktirmek ve taht ve taç elde etmek olmuştur. Böyle kimseler için vatan ve vatan evlatları sadece kendi amaçları için gereklidir. Güç ve zenginlik açgözlülüğü içlerindeki yüce duyguları öldürmüş ve maneviyatlarını bozmuştur. Başka bir ifadeyle, böyle bir toplumda çalışkan kişinin hiçbir değeri yoktu. Tam tersine dolandırıcılar, ikiyüzlüler ve yalancılar üstün kimseler olarak görülüyordu. Vatan ve millet uğruna yapılan her iyi iş görülmez ve sayılmazdı.

İhanet, adaletsizlik, ahlaksızlık, kanunsuzluk ve keyfiliğin olduğu bu çağda her şey parayla çözülmekte, zenginlik ve kişisel kazanç duygusu insanların maneviyatını ağır bir şekilde etkilemekteydi. Bu nedenle Vidadi, Vagif ve Zakir'e göre böyle bir çağda dikkatli olmak, çevrenin etkisi altında insanlarda kendini gösteren olumsuz ahlaki niteliklere karşı acımasız tutum sergilemek

ve genç nesli yüksek ve kutsal manevi duygular ruhuyla eğitmek gerekmektedir.

Söz konusu düşünürlerin eserlerindeki eğitim ve yetiştirme motiflerinin araştırılması, tanımlanması ve sistemleştirilmesi, onların feodal-ataerkil kuralların ve dinsel fanatizmin hüküm sürdüğü 18. yüzyılda önemli pedagogik konulara değindiğini ve eserleri aracılığıyla eğitim konusundaki fikirlerini halk kitlelerine yaymaya çalıştıklarını göstermektedir. Vatanına, halkına ve diline derin bir saygıyla yaklaşan şairler (düşünürler), yeni neslin eğitim ve öğretimini halk temelinde inşa etmeyi gerekli görmüşlerdir. Hem edebiyat dünyasında yarattıkları yenilikler hem de eğitim konusunda ortaya koydukları fikirler, kendilerinden sonra gelen şair ve düşünürlerin yaratıcılığını etkilemiştir. Modern çağda yetişen nesil de onların fikirlerine kültürel mirasımızın nadide incileri olarak saygı duymakta, onlardan etkilenmekte ve onlardan eğitim almaktadır.

Molla Veli Vidadi, Molla Penah Vagif ve Kasım Bey Zakir'e göre çevre her türlü ahlaki pislğin kaynağıdır. Onların bu düşüncesi, insanı toplumsal çevrenin bir ürünü olarak gören Avrupalı aydınların fikirlerini yansıtmaktadır. Dizginsiz tutkuların kaynağı olan çevre, insanlığı, asaleti, zekâyı, ahlakı her şeyi yok edebilmektedir. Çevre aynı zamanda hümanist duyguları öldürmekte, yoldaşlığa ve dostluğa yer bırakmamakta, para ve servet hırsına uyan insanları insanlıktan çıkarmakta ve vahşileştirmektedir. Bu yüzden şairler, eleştiri, öğüt ve eğitim yoluyla kamusal yaşamdaki olumsuz durumları ve her türlü ahlaksızlığı ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Kötü işler yapan insanların iç hastalıklarını ortaya koyarak, okuyucuda iğrenç niteliklere karşı bir nefret duygusu aşılama amacı gütmüşlerdir. Çünkü olumsuz ahlaki eylemlerden nefret eden her genç, bu niteliklerden uzaklaşmakta ve nefret ederken onda olumlu ahlaki nitelikler oluşmaktadır.

Şairlerin genç nesle bu kadar öğütler vermesi, onları önemsemesi gelecek kuşağın daha özgür, hümanist, insani duygulara sahip kimseler olarak yetiştirilmesini istemekten kaynaklanmaktadır. Yaşlı neslin artık değişmeyeceği gerçeği ile barışan şairler en azından geleceğin kurtulmasına umutlanmışlardır.

Bu nedenler genç nesilde iyimser bir bakış açısı ve inanç oluşturmaya yarayan düşünürlerin şiirlerinin incelenmesi ve analizi, şu sonuçları çıkarmaya imkan vermektedir:

-İnsan hayattan zevk almalı, her anını, her dakikasını iyi bir şekilde değerlendirmelidir;

-İnsan, kederlenmek ve acı çekmek için hayata gelmemiştir. Bu nedenle, hiçbir zorluk veya engel onu yıldırmamalı veya karamsarlığa sürüklememelidir;

-İnsan, dünyaya sırt çevirmemeli ve karamsarlığa yenik düşmemelidir. Vücut nefes aldığı sürece yaşamak, hayatın nimetlerinden yararlanmak, aktif olmak gerekli ve önemlidir;

-İnsan yalnızca bir kez dünyaya gelir ve kimse ona mutluluğu hediye olarak vermeyecektir. Bu nedenle, sızlanmak ve inlemek yerine, sabırlı olmalı, geleceğe güvenle bakmalı ve inanarak savaşmalıdır.

Kaynakça

- Araslı H., *Aşıqlar*, Bakı, Respublika Xalq Yaradıcılığı Evi, 1957.
- Araslı H., *XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, Bakı, 1956.
- Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi (Xüsusi kurs)*, (Tərtib edənlər: H.M.Əhmədov, M.Ə.Muradxanov, Ə.S.Tağıyev, İ.N.İsayev, F.A.Rüstəmov) Bakı, API, 1984.
- Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi (Xüsusi kurs)*, Bakı, API, 1977.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild*, Bakı, Az.SSR EA nəşri, 1960.
- Ахмедов Г.М., Исаев И., *Из истории педагогики Азербайджана I часть*, Баку, АПУ, 1992.
- Ахмедов Г.М., Исаев И., *Из истории педагогики Азербайджана II часть*, Баку, АПУ, 1993.
- Cərulla qızı N., *Mütəfəkkirlər şəxsiyyət haqqında*, Bakı, Azərnəşr, 1991.
- Dadaşzadə A., Araslı M., *Molla Pənah Vaqif*, Bakı, Elm, 1966.
- Dadaşzadə A., *XVIII əsr Azərbaycan lirikası*, Bakı, Elm, 1980.
- Dünyamaliyeva T., *Molla Vəli Vidadi*, Bakı, Yazıçı, 1987.
- Göyüşov Z., *Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri*, Bakı, Az.SSR EA nəşri, 1960.
- Hüseynov S., “Qasım bəy Zakirin bədii irsində tərbiyəvi fikirlər”, *Azərbaycan məktəbi*, 1985, №1.
- Köçərli F., *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, Az.SSR EA nəşri, 1963.
- Qasım bəy Zakir, “Aslan, qurd və çaqqal”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.
- Qasım bəy Zakir, “Dəvə və eşşək”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.
- Qasım bəy Zakir, “Xain yoldaşlar haqqında”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.

- Qasım bəy Zakir, “Mən sənə aşiqi-giriftaram”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.
- Qasım bəy Zakir, “Sədaqətli dostlar haqqında”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.
- Qasım bəy Zakir, “Tülkü və Qurd”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.
- Qasım bəy Zakir, “Tülkü və şir”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.
- Qasım bəy Zakir, “Zövcü-axər”, *Seçilmiş Əsərləri*, Haz:K.Məmmədov, Bakı, Avrasiya press, 2005.
- Qasım bəy Zakir, *Əsərləri*, Bakı, Elm, 1964.
- Qasım bəy Zakir, *Əsərləri*, Bakı, Azərnəşr, 1953.
- Qasım bəy Zakir, *Məqalələr məcmuəsi*, Bakı, Elm, 1985.
- Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, Yazıçı, 1984.
- Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, Azərnəşr, 1957.
- Qayıbov H., *Azərbaycanda məşhur şüəranın əşarınə məcmuə, I cild*, 310-311, əlyazması, Azərbaycan EƏRƏF, iş № M-131/3043
- Mir Möhsün Nəvvab, *Təzkireyi-Nəvvab*, Bakı, 1913.
- Molla Pənah Vaqif, *Əsərləri*, Bakı, Azərnəşr, 1960.
- Molla Pənah Vaqif, *Əsərləri*, Bakı, Yazıçı, 1988.
- Molla Vəli Vədadi, *Əsərləri*, Bakı, Azərnəşr, 1977.
- Mustafayev M., *Zakir şeirinin sənətkarlığı*, Bakı, Yazıçı, 1983.
- Məmmədov K., *Qasım bəy Zakir*, Bakı, Elm, 1957.
- Namazov Q., *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984.
- Nizami Gəncəvi, *Sirlər xəzinəsi*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1947.
- Rəsulzadə M.Ə., *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Bakı, Elm, 1990.
- Salman Mümtaz, *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*, Bakı, Yazıçı, 1985.

Seyidov M., “Vidadi yaradıcılığında əsas motivlər”, *Azərbaycan*, 1968, №4.

Səfərli Ə., “Vidadi kədəri”, *Ədəbiyyat və incəsənət* qəzeti, Bakı, 1982, 18 iyun.

Səfərli Ə., Yusifov X., *Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*, Bakı, Maarif, 1982.

Şəki xanlığının tarixindən, Bakı, 1958.

Əlioğlu M., *Məhəbbət və qəhrəmanlıq*, Bakı, Yazıçı, 1979.

Xəlilov N., “Vaqif lirikasında əxlaq və estetika”, *Azərbaycan müəllimi* qəzeti, Bakı, 1968, 13 sentyabr.